

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1991 · Hefte 4 · Side 223–280

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

For det Almene Vel

Sundhed, lovgivning og forvaltningsret
Det danske sundhedsvæsen 1870–90

Af Helle Blomquist

Kan analyse af et forvaltningsorgans udvikling, institutionelt og opgavemæssigt, oplyse os om sammenhængen mellem dette forvaltningsorgans funktion og retsudviklingen indenfor det område, som organet er sat til at forvalte? I det følgende vil forsøges afdækket, hvorledes enkelte aspekter af denne sammenhæng udspillede sig indenfor det centrale danske sundhedsvæsen, Sundhedskollegiet, i perioden 1870–90. Problemstillingen er set fra sundhedsvæsenets perspektiv. Der er taget udgangspunkt i Sundhedskollegiets opgaver og i dets samspil med omverdenen. Vægten er lagt på de aktiviteter, der har at gøre med tilblivelse af nye ordninger, vejledninger, lovgivning, el. lign. Det er samtidig forsøgt at belyse de forestillinger, som læger og jurister gjorde sig med hensyn til intentioner bag sundhedslovgivning og dens funktion. Der er derimod ikke set på effekten eller regelsættets anvendelse ved domstolene.

Det er blevet fremhævet, at det danske sundhedsvæsens to største opgaver i de første 4 årtier i det 19. århundrede var vaccinationen og bekæmpelse af epidemier,¹ ligesom det er understreget, at der i denne periode var en befolkningsstilvækst bl.a. som følge af vaccinationens indførelse.² Den kritiske eller revisionistiske medicinalhistorie har anført, at udviklingen af samfundet generelt har været

1. Erik Nørr, *Præst og administrator*, Administrationshistoriske Studier, nr. 4 (Kbh.: Rigsarkivet/ G. E. C. Gad 1981), p. 386.
2. Claus Bjørn, *Fra reaktion til grundlov*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, nr. 10 (Kbh.: Gyldendal & Politiken, 1990), p. 25–33, p. 36. Desuden Lorenz Rerup, *Danmarks Historie. Bd. 6. 1864–1914*, (Kbh.: Gyldendal, 1989), p. 279–80, der tillige peger på behovet for en nærmere undersøgelse af forbedringerne i sundhedstilstanden.

mere afgørende for infektionssygdommens tilbagetrængning end medicinen.³ Indenfor dansk socialhistorie er indtaget et medicinal-kritisk synspunkt om årsagerne til de sundhedsmæssige forbedringer i Danmark før 1870.⁴

Som teoretisk ramme for denne undersøgelse vil blive anvendt Andrew Abbotts betragtninger om professionssystemet. Jeg betragter sundhedsvæsenet som den legale sfære, der har været anvendt af den dominerende profession som tomrum for bibeholdelse og udvidelse af sin dominans. Det forsøges klarlagt, om der i dansk sundhedsvæsen 1870–90 har været en dominerende sundhedsprofession. Der opstilles den hypotese, at det var denne professions strategier, krav og ønsker, der som udgangspunkt formede sundhedsvæsenet; dog i et samspil og modspil med andre professioner og under modtagelse af overensstemmende og modsatrettede påvirkninger fra den offentlige sfære og arbejdspladsen, hvorved det samlede system af professioner stadig har forrykket sig. Det antages endvidere, at kulturelle og sociale værdier i omgivelserne har været med til at forme professionen, ligesom den selv under bearbej-

3. Dette anføres fra McKeown-skolen, se Øivind Larsen, »Medisinsk historie-årsberetning, regnskab eller revision?«, (*Norsk Historisk Tidsskrift* (1987): 522ff. Desuden den radikalt-konservative medicin-kritiker Ivan Illich, der dog nævner vaccination som en positiv undtagelse, se Holsten Fagerberg et. al, *Medicinsk etik og menneskosyn*, (Malmø: Liber, 1984), p. 59.
4. Hans Chr. Johansen, *En samfundsorganisation i opbrud*. Dansk Socialhistorie, bd. 4, (Kbh.: Gyldendal, 1979), p. 289–99, der samtidig, p. 297 nævner, at der efter 1800 med få undtagelser ikke var alvorlige epidemier, der hærgede landet.

ning og tilegnelse af disse værdier har udformet den metode, der konstituerede dens ekspertise.⁵

En profession er i den sammenhæng en erhvervsgruppe, der med udelukkelse af andre anvender teoretisk viden på konkrete tilfælde. En professions virke hviler dermed på dens jurisdiktion over et bestemt område, dvs. dens udøvelse af arbejde indenfor området med udelukkelse af andre faggrupper. Denne jurisdiktion tilvejebringes dels i kraft af objektive faktorer, som teknologi dels i kraft af de subjektive faktorer, der udgøres af professionens problemkonstruktion, der kan sammenfattes i begreberne diagnosticering, fortolkning og behandling.⁶ Betejnelserne jurisdiktion og diagnosticering er fagudtryk hentet fra henholdsvis den medicinske og juridiske faggruppe, men anvendt uden den specifikke betydning, de tillægges i disse.

Andre teorier er relevante for en sådan undersøgelse. To indfaldsvinkler, der har været anvendt navnlig i relation til den medicinske historie og socialhistorien er synsvinklen om

social kontrol og den revisionistiske eller kritiske medicinalhistorie. Socialkontrolkonceptet som katalysator i velfærdsstatsforskningen er blevet angrebet for ikke at udgøre et sammenhængende begreb, og for at være antaget som indlysende uden at være påvist.⁷ Imidlertid har social kontrol som et system af interrelationer mellem stat og samfund været genstand for en række analyser i 1970'erne og 80'erne.⁸

Professionsteoriene

Professionslitteraturen repræsenterer ikke et samlet, afklaret teoriapparat, men en lang tradition indenfor navnlig den anglo-amerikanske sociologi, med vekslende retninger fra 1930-erne til idag. Den har beskæftiget sig med de trin, der kan iagttages i professionernes fremvækst som sådan, med enkelte professioner: ingeniører, læger og jurister, f.eks. eller den har belyst den historiske fremvækst

5. Andrew Abbott, *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labour*, (Chicago og London: The University of Chicago Press, 1988). Anmeldelse af Eva Marie Rigné, »Andrew Abbott: The System of professions: An Essay on the Division of Expert Labour,« *Sozialwissenschaftlichen Literatur Rundschau* (1990): 79–82. Abbotts tankegang vil ikke blive betragtet som en teori, der forsøges verificeret, men anvendes som udgangspunkt for undersøgelse af det danske sundhedsvæsens funktion samt interaktion med offentlighed og politisk forum.
6. Abbott, p. 55–60, p. 64–71. Jeg har oversat Abbotts udtryk to diagnose, to infer, to treat med at diagnosticere, at fortolke, at behandle. Der synes at være fællestræk med den terminologi, som anvendes af Knud Michelsen i hans analyse af den lægelige antropologi, se Knud Michelsen, *Synålejomfruen og den lægevidenskabelige menneskeopfattelse*, (Kbh.: Munksgaard, 1989), p. 42–43, p. 91 og p. 179 om den lægelige kompetence til at definere sygdomsbegrebet, behandlings- og fortolkningsmonopolet, selvom Michelsen ikke kan have anvendt Abbotts essay. Udtrykket jurisdiktion er tidligt indarbejdet indenfor professionsteorien, se Harold Wilensky, »The professionalization of everyone,« i *American Journal of Sociology*. Vol. LXX, (September 1964) 137–158, sp. p. 138.

7. Robert van Krieken, »Soziale Kontrolle im Abseits: Zur erklärungskraft der historischen Soziologie des Wohlfahrtsstaates,« *Sozialwissenschaftlichen Literatur Rundschau* (1990): 57–72, sp. p. 21ff.
8. Et eksempel indenfor sundhedsområdet er den Foucaultinspirerede fremstilling af hygiejnens udvikling Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen, *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel*, (Kbh.: Akademisk Forlag, 1986). Desuden Signild Vallgård, *Sjukhus och fattigpolitik. Ett bidrag til de danska sjukhusens historia 1750–1880*, (Kbh.: FADL, 1985). Som baggrund for dansk børneforsorg er social kontrolbegrebet anvendt i Annette Faye Jacobsen, »Kontrol og demokrati: Træk af dansk børneforsorgs historie 1933–1958,« (Dansk) *Historisk Tidsskrift* (1989), s. 253, hvor der tillige er henvisning til forskningsoversigt hos Stanley Cohen og Andrew Scull (red): *Social Control and the State*, (Oxford: Martin Robertson, 1983). En analyse af den lægelige antropologis udvikling i 1800-tallet er Knud Michelsen, *Synålejomfruen og den lægevidenskabelige menneskeopfattelse*, (Kbh.: Munksgaard, 1989). Anne Løkke, »Børnereddere. Den private filantropi og behandlingen af kriminelle og forsømte børn i Danmark omkring år 1900,« (Dansk) *Historisk Tidsskrift* (1991): 92–132.

af en eller flere professioner som et led i og formidler af en strukturel sammenhæng,⁹ med analyser af professioner som en selvstændig klasse¹⁰ eller med påvisning af de professionelles magt som et resultat af anvendelse af deres formelle, til den videnskabelige uddannelse knyttet kundskab og fortolkning og samfundsmæssige praktisering af denne.¹¹ Efterhånden som professionalismeteorierne som sådan udviklede sig er professionerne set i en sammenhæng med bureaukratisering og politik.¹² Endelig er der i amerikansk sociologisk litteratur i 70-erne opstået en retning, der har beskæftiget sig med samtidig amerikansk professionsudvikling ud fra betragtninger om de professionelle gruppers fald med udgangs-

punkt i deres ændrede status som ansatte snarere end som selvstændige.¹³

Signild Vallgård har givet en analyse af de danske lægers stilling i det 19. århundrede med inddragelse af den klassiske professions-teoris elementer. Hun konkluderer, at de danske læger i midten af 1800-tallet opfyldte kriterierne for at være en profession, og at de var dominerende indenfor sundhedsvæsenet, idet de i vidt omfang førte tilsyn med det øvrige sundhedspersonale. Hun peger dog samtidig på, at der var visse elementer i professionaliseringskomplekset, som de danske læger havde sværere ved at få anerkendt end andre. Blandt disse peger hun navnlig på den del af monopollet, der handler om lægernes egenkontrol med uddannelsen indenfor hospitalsvæsenet og befolkningens tillid til at lægerne handlede uegennyttigt i patientens interesse.¹⁴

I mine undersøgelser har jeg lagt vægt på en betragtning om, for det første professionaliseringen som en udviklingsproces snarere end etablering af en tilstand med faste elementer og for det andet, at der ikke nødvendigvis er tale om en professionalisering en

9. Harold Wilensky, »The professionalization of everyone,« i *American Journal of Sociology*. Vol. LXX, (September 1964) 137–158 har anført, at professionalisering foregår i 5 trin, heltidsbeskæftigelse, formel uddannelse, organisering, etisk kodeks for professionen. Magali Sarfatti Larson, *The Rise of Professionalism a Sociological Analysis*, (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1977), bl.a. p. 216ff. Beskæftiger sig med professionalisering som sådan, navnlig for læger, jurister og ingeniører i England og USA.
10. Navnlig anglo-amerikansk teori, for såvidt angår C. Wright Mills som repræsentant herfor, se Eliot Freidson, *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*, (Chicago og London: The University of Chicago Press, 1986) p. 42–44. I modsætning hertil vil en del kontinental europæisk litteratur betragte professionerne som en del af småborger-skabet, som fx. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, (London: New Left Books, 1975), omtalt hos Freidson, p. 44.
11. Det er denne retning, som Michel Foucaults forfatterskab har dannet skole for, jfr. Freidson, p. 6–13.
12. R. Torstendahl og Michael Burrage (ed.), *The Formation of Professions. Knowledge, State and Strategy*, The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences, nr. 4 (London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications, 1990) p. 11.

13. Denne litteratur gennemgås hos Freidson, p. 110ff. Freidson tager afstand fra betragtningen om professionernes nivellering. Han medgiver, at den præmoderne mysticisme omkring professionerne er væk, at det nok er afgørende for professionernes status om de har kontrol over deres arbejde, men at dette ikke nødvendigvis udelukker ansættelse. Karakteren af de professionelle ansættelsesforhold giver dem stadig, på trods af en stilling som ansat en væsentlig stærkere position end »manden på gulvet«, Freidson, p. 119 og p. 126–30.
14. Signild Vallgård, »Læger, sundhedsvæsen og befolkning i det 19. århundrede,« *Ugeskrift for Læger* (Særnummer, maj 1988): 16–22. Et norsk værk, den norske lægeforenings jubilæumsbog om den norske lægestand er en fremstilling af den norske lægeprofessions udvikling, se Øjvind Larsen (red). *Legene og samfunnet*, (Oslo: Universitetet i Oslo, Den Norske Lægeforening, 1986), se anmeldelse heraf Jon Ivar Elstad, »Legene og Samfunnet,« *Tidsskrift for samfunnsforskning* (1987): 290.

gang for alle.¹⁵ I sådanne forløb må man være opmærksom på den anglo-amerikanske model overfor den kontinentale professionaliseringsmodel som to forskellige traditioner, der hver har deres karakteristiske forløb, og hvor statens vækst ses som afgørende for den kontinentale professionalisering, medens formation af et markedsmonopol og etablering af selvstændige næringsdrivende ses som den typiske vej for den anglo-amerikanske professionalisering. Jeg anvender således professionsteoriene til at analysere den politiske kamp om det bureaukratiske apparats tilde-
ling af sundhedsopgaver.¹⁶

På denne måde bliver professionsteorien anvendt til at klarlægge en sammenhæng mellem organ og regel.¹⁷ Perioden 1870–90 er velegnet ud fra flere betragtninger. Der er lange perioder, hvor der ikke forekommer ekstraordinære katastrofesituationer, som under de store epidemier.¹⁸ Det vil sige, at der ikke er enkelt sygdomssituation, som eventuelle ændringer kan tilskrives. Og i relation til Abbotts professionsteori er det af betydning, at der er tale om ca. 20 års afstand til perioden omkring 1850, hvor sundhedsvæsenet blev søgt gennemgribende reformeret. Abbotts påstand om, at der i den legale sfære med ca. 20–50 års mellemrum vil blive foretaget genforhandling af professionsjurisdiktionen vil dermed kunne afprøves, ved at un-

15. Torstendahl og Burrage, p. 8, redegørelse for den position, der blev udtrykt af Magali Salfatti Larson, der netop påpegede den amerikanske lægeprofessions udvikling i en gentagen professionalisering.
16. Torstendahl og Burrage, p. 21–22 om de 3 felter, der i dag har åbent sig for professionsforskningen.
17. Signild Vallgård, *Sjukhus och fattigpolitik*, p. 118–20 peger på en vigtig problemstilling for det danske sundhedsvæsen, når hun anfører, at det i modsætning til f.eks. det engelske var statsligt styret.
18. Vagn Dybdahl, *Det nye samfund på vej*, Dansk Socialhistorie bd. 5, (Kbh.: Gyldendal, 1982), p. 30–31 anfører, at de epidemiske sygdomme udgjorde en faldende andel af sygdomstilfældene fra 1870 til 1913, dog afbrudt af enkelte store epidemier i 1889, 1891 og 1908. Dvs. at der var tale om fortsættelse af den tendens, der var karakteristisk for 1800-tallet, se note 4.

dersøge Sundhedskollegiets behandling af disse spørgsmål for den valgte periode.

Lægevidenskabeligt gennembrud 1870

»Medicinens unge eksakte æra er ved at udvikle sig i sin fulde flor, og alle kræfter optages af forudsætningsløs detailforskning efter en streng induktiv metode, man bærer med uhyre energi fra alle sider stene sammen til lægevidenskabens store fremtidsbygning, uden at have tid til at tænke på, hvorledes bygningen tegner til at blive, og end mindre på, hvilke fundamenter, tidligere tider allerede har lagt.«

Således indledte professor, dr. med. Julius Petersen sine forelæsninger ved Københavns Universitet i 1874 om den danske lægekunsts videnskabelige udvikling.¹⁹ Og han sluttede med at konkludere, at denne induktive stræben var et resultat af tidligere tiders udviklingsbevægelse, der nu ved hjælp af statistikken bevægede sig fra et tidligere terapeutisk nulpunkt ind i den positive viden, med terapeutiske erfaringer baseret på klinisk iagttagelse.²⁰

I Kuhns tolkning af af naturvidenskabernes udvikling kan den af Petersen beskrevne aktivitet ses enten som den normale naturvidenskabelige faktainsamling, eller den usædvanlige tilstand, der opstår i perioden mellem et nedbrud af et paradigma og opkomsten af et nyt, hvor videnskabsmanden vil søge tilfældigt anstillede eksperimenter blot for at se, hvad der sker.²¹

Lægevidenskabens udøvere havde en forestilling om at stå i et gennembrud, ligesom de i øvrigt opfattede deres samtid som en »brydningens og gæringens tid, i ordets egentlige

19. Julius Petersen, *Den Danske Lægekunsts historiske Udvikling*, (Kbh.: Andr. Fred. Høst & søn, 1876) p. 1.
20. Julius Petersen, p. 298ff.
21. T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2. nd. ed, enlarged, International Encyclopedia of Unified Science, Vol. 2, no. 2. (USA: University of Chicago Press, 1970) p. 1–2, p. 27 og 86–87.

forstand en overgangsperiode«. ²² Denne sympati for gennembrudstanker behøvede ikke at være ensbetydende med en overensstemmelse med Brandes tanker om det moderne gennembrud. Lægerne kunne anføre, at Brandes' opfattelse ikke var epokegørende, at de som naturforskere havde den naturvidenskabelige metode som deres oprindelige fagområde, og at Brandes' opfattelse af f. eks. familierelationer stred mod fremtrædende naturforskernes lærdom og den viden, fremtrædende naturforskere med dygtighed havde demonstreret i deres specialfag. ²³ Den induktive forskning har således været et etableret lærdomsområde for lægerne i 1870-erne, og dens resultater har været opfattet som et gyldighedskriterium og en baggrund for videnskabelig definering af kulturelle værdier. ²⁴

Den forskningsmæssige udvikling indenfor bakteriologien i 1880-erne og 90-erne syntes i sig selv at være et eksempel på, hvorledes omdefineringen af de lægevidenskabelige grundbegreber er sket med udgangspunkt i den induktive forskning, samtidig med at denne omvæltning gav anledning til krav om et offentligt styret og finansieret kontrolprogram, nemlig etablering af kødkontrollen. ²⁵

Hospitaler, forskning og undervisning

Specielt lægernes forskning var knyttet til de institutioner, hvor de havde adgang til at praktisere og systematisere deres iagttagelser, og den har været opfattet af de etablerede læger som lægestandens eksklusive viden, som andre ikke med faglig dækning kunne udtale sig om. Af de institutioner, der har været afgørende for lægevidenskaben har universitetet været centralt, men selvom der var tale om vækst i sundhedsvæsenet og antallet af sundhedsinstitutioner, var antallet af docenter ved universitet fra 1850 til 1870 blevet reduceret med 1 fra 11 til 10. ²⁶

Lægevidenskabens udvikling har med denne kundskabsopfattelse været afhængig af en række andre institutioner ved siden af universitetet. Og navnlig hospitalerne var i fokus som oplæringssted for læger. Denne hospitalsopgave blev etableret i Europa og i Danmark i det 18. århundrede. Dens oprindelse som en integreret del af lægevidenskaben tilskrives opbygningen af det parisiske hospitalsvæsen i første halvdel af det 19. årh. ²⁷ Men omkring 1870 blev de danske hospitalers medvirken til lægernes uddannelse et stridspunkt mellem hospitalslægerne og fakultetslægerne. Også i forholdet mellem sygehusmyndigheden og lægerne blev hospitalet omstridt. I 1863 forbigik Københavns kommune en indstilling fra Sundhedskollegiet vedr. besættelse af lægestilling på Kommunchospitalet. ²⁸

Professor Panums forslag fra slutningen af 1860-erne til en universitetsreform blev opfattet som et forsøg på at inddrage alle Københavns hospitaler under fakultetets kontrol. Anstødsstenen var forslaget om at sikre

22. Ax (Synonym for stadslæge P. A. Schleisner), *Den ny sensualistiske lære og Dr. G. Brandes*, (Kbh.: C. A. Reitzel, 1872) p. 4-5, 18-20, i det følgende citeret som Schleisner, *Den ny sensualistiske lære og Dr. G. Brandes*.

23. Schleisner, *Den ny sensualistiske Lære og Dr. G. Brandes*, p. 28-29.

24. Se tillige Knud Michelsen, p. 71-76 omtaler perioden omkring 1870 som et generelt paradigmeskift, hvor naturvidenskaberne rykker op som førende i det videnskabelige hierarki, og lægen fremstår som »tidens helt« (et udtryk, anvendt af Georg Brandes).

25. Se overdyrlæge F. A. C. Møller, »Om Kjødkontrollens Betydning og Udvikling«, *Hygiejniske Meddelelser*, 3. rk., bd. 2, Selskabet for Sundhedsplejen (udg.), (Kbh.: Jacob Lund, 1884), p. 243-76, sp. p. 274-76 og J. G. Ditlevsen, »Oversigt over vort nærmere kendskab til bakterierne med hensyn til deres betydning for sundhedsplejen«, *Hygiejniske Meddelelser*, 3. rk., bd. 2, p. 312-25.

26. Falbe-Hansen og Scharling, *Danmarks Statistik V.*, (Kbh.: Gad, Delbanco, Hegel & Losc, 1881) p. 80.

27. Ivan Waddington, »The Role of the Hospital in the Development of Modern Medicine,« *Sociology. Journal of the British Sociological Association*, (1973): 211ff.

28. Signild Vallgård, *Sjukhus och fattigpolitik*, p. 79.

fakultetet indflydelse på »hele det store hospitalsmateriale«. ²⁹ Panums forslag kom efter lang tids diskussion indenfor fakultetet, og afslørede betydelig uenighed mellem de forskellige opfattelser, ligesom Engelsteds modstand viste, at heller ikke udenfor universitetets mure kunne man samle enighed om den fremtidige ordning. Engelsteds forslag var at specialisere lægeuddannelsen og nedtone hjælpevidenskaber samt lægge vægt på den kliniske iagttagelses udvikling igennem lægens hele virke. ³⁰

Tendens til specialisering var netop på dette tidspunkt sat ind i den lægevidenskabelige uddannelse i form af særlige prøver i enkelte discipliner, men en ny studieordning stødte bl.a. på modstand fra de mere konservativt indstillede professorer, der var modstandere af at lægerne skulle behandle smådele af det menneskelige legeme. Diskussionen i 1868 udmundede i en ny studieordning i 1873. Men eksaminerne gav stigende specialisering, ligesom der blev bedre mulighed for de studerendes kliniske øvelser, dog under hospitalets kontrol. ³¹

Panums forsøg på at bringe hospitalerne under større indflydelse fra fakultetets side var dermed mislykkedes, selvom hans appel havde været rettet til både offentlighed, regering og Rigsdag. Diskussionen i 1868 om

den lægevidenskabelige uddannelse blev dermed også i høj grad et spørgsmål om forskellige lægegrupperes indre stridigheder, hvorunder de har rettet deres forhåbninger mod den del af det offentlige system, som de hver for sig var institutionelt mest knyttet til, universitetslægerne mod staten, hospitalslægerne mod kommunalbestyrelsen. ³²

Sundhedsvæsenets opbygning

I 1870 var der ialt 75 civile sygehuse i hele landet. De var opført over en periode af over hundrede år, med Kgl. Frederiks Hospital som det ældste fra 1757. I perioden fra 1871 til den 1. januar 1880 blev ibrugtaget nye bygninger og opført yderligere 16 sygehuse, heraf 5 i Københavns kommune/Københavns amt, tilsammen i et antal af 25 sygehuse. I perioden fra 1851–70 var der opført 33 nye sygehuse. Selvom sygehuset som institution var veletableret, blev en mere udbredt anvendelse først praktisk så sent som efter 1850, men da i stigende grad i vækst, med nyopførelser og moderniseringer af bestående bygninger. ³³ Betjeningen af hospitalerne foregik i 1870-erne i mange tilfælde som hidtil ved at distriktslægen tillige var sygehuslæge. Men antallet af sygehuslæger var steget markant, i København fra 28 i 1850 til 50 med udgangen af 1871. Udenfor hospitalerne havde der i 1850-erne og 60-erne været et stigende antal af læger til betjening af befolkningen, i hvert fald for så vidt angår de praktiserende læger, hvis antal i forhold til befolkningen var forøget, både i Københavns og provinsen. Embedslægerne derimod, hvoraf de underordnede distriktslæger fungerede som fattiglæger, var blevet færre i forhold til den samlede befolkning. Der var i 1871 ialt 676 læger i hele landet, 10 år efter var der 856. Embedslægernes opgaver havde ændret sig fra århundredets midte til 1870-erne. De havde fået flere

29. Dette udtryk er Panums eget, citeret fra Sophus Engelsted, *Professor Panums forslag til reform af det medicinske Studium*, (Kbh.: C. A. Reitzel, 1868) p. 3–4 og p. 8. Engelsted var på dette tidspunkt overlæge på Københavns Kommunehospital, afdeling for hud- og kønssygdomme samt lærer ved universitetet. Året efter blev han medlem af Sundhedskollegiet. Hans standpunkter har således ikke hindret ham i adgang til den øverste medicinalstyrelse.

30. Waddington, p. 211–12, Engelsted, *Professor Panums forslag*, p. 22–23 og p. 11. Engelsted angreb Panums forslag for at være inspireret af den preussiske ordning, som Engelsted selv tog afstand fra.

31. Knud Brøchner-Mortensen, »Det lægevidenskabelige fakultet 1842–1979«, i *Københavns Universitet 1479–1979*, Bd. VII, red. Svend Ellehøj m. fl. (Kbh.: G. E. C. Gad, 1979), p. 91–196, sp. p. 103–04 må nærmest forstås således at han mener, at ordningen i 1873 var en tillempning af nye erfaringer indenfor bestående rammer.

32. Engelsted, *Professor Panums Forslag*. . . , p. 35 og p. 33.

33. Falbe-Hansen og Scharling, *Danmarks Statistik* V p. 88–96.

egentlige embedsopgaver i form af obduktioner og justitssager, uden at der var sket en yderligere opdeling i embedsdistrikter eller forøgelse af lægeantallet. Den almindelige befolknings behov for lægehjælp måtte i 1870-erne i højere grad end i de tidligere årtier tilfredsstilles på hospitaler og af praktiserende læger. Antallet af sygekasser steg navnlig fra 1864, og 1860-erne, 70-erne og 80-erne blev store stiftelsesår for sygekasser. En ny bølge kom efter vedtagelse af sygekasseloven i 1892.³⁴

Antallet af jordemødre i forhold til befolkningstallet var derimod for nedadgående, i København endda i drastisk grad. I 1871 var der over 50% flere indbyggere pr. jordemoder end i 1850, medens der i provinsen var tale om en svag stigning i antallet af indbyggere pr. jordemoder.

Forsyningen med apoteker havde mod 1850 udviklet sig i retning af et faldende befolkningstal pr. apotek, både i København og provinsen. I 1860 var det enkelte apoteks befolkningsgrundlag blevet bredere, men havde indsnævret sig igen i 1870, hvor antallet af indbyggere pr. apotek igen var faldet. Denne tendens vendte op mod 1880 for København, mens der for provinsen var et gennemsnitligt faldende grundlag for hvert apotek.³⁵

De statslige udgifter til medicinalvæsenet havde været stigende op igennem 1860-erne, men fra 1870-erne stagnerede og faldt de, bortset fra en stigning i 1884, hvor staten overtog sindssygevæsenet. De kommunale udgifter varierede ikke i så høj grad som de statslige. Her var tale om en jævn stigning i løbet af hele sidste halvdel af 1800-tallet.³⁶

Samlet var sundhedsvæsenets struktur i 1870-erne under en ændring, hvorunder hospitalet var begyndt at spille større rolle, dels som behandlingsanstalt, dels som arbejds-

plads for læger og basis for lægevidenskaben som et led i lægens uddannelse. Af det øvrige sundhedspersonale var jordemødrenes og embedslægerne antal vigende, og embedslægerne gik ind i mere administrative opgaver. Apotekerne havde forbedret deres eksistensgrundlag i forhold til perioden omkring midten af århundredet. Antallet af unge læger og lægestuderende var stigende ved indgangen af 1870-erne.³⁷

Sundhedstilstanden

Sundhedstilstanden var erkendt som værende i bedring. Fødselsoverskuddet var stigende, og der var ikke i 1870-erne de stærke fald, som epidemierne i 1830-erne og 50-erne havde medført. Kopperne optrådte tidligere med større voldsomhed, og denne aftagen havde sin væsentlige andel i de mindre udsving i dødeligheden.³⁸ Også de samtidigt udarbejdede indberetninger fra lægerne om sundhedstilstande i 1870-erne viser, trods påpegnings af problemer, gennemgående en opfattelse af tilfredsstillende og bedret sygdomssituation.³⁹ Til gengæld var der utilfredshed med de hygiejniske tilstande, såvel på landet som i byen.⁴⁰ I de større byer klages over industrifurening og affaldsstoffer fra en stigende tilvandring af proletariseret befolkning, i de mindre byer over en uordentlig

37. Engelsted, *Professor Panums Forslag*. . . , p. 17.

38. Falbe-Hansen og Scharling, *Danmarks Statistik I* (Kbh.: Gad, Delbanco, Hegel & Løse, 1885), p. 431–32 og 436–37, p. 463.

39. Th. Bricka, *Det Kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning*, (Kbh.: C. A. Reitzel 1871), for så vidt angår 1870-beretningen, dvs. sundhedstilstanden i 1869, p. 295, for 1871-beretningen, p. 477f, for 1872-beretningen, p. 380, for 1873-beretningen, p. 439, for 1874-beretningen, p. 298, for 1875-beretningen, p. 372, for 1876-beretningen, p. 376, for 1877-beretningen, p. 586f.

40. I 1885 blev situationen dog opsummeret således at man ved hygiejniske forbedringer havde trængt koleraen tilbage, se H. Westergaard, »Fødselshyppighed og dødelighed,« i *Danmarks Statistik I*, red. Falbe-Hansen og Scharling, p. 463, der samtidig, p. 475 gav udtryk for bekymring for det stigende fødselsoverskuds mulige negative virkning på kommende generationer.

34. H. Daniel (red.), *Danmarks Sygekassevæsen gennem århundreder*, (Kbh.: Forlaget Videnskab og Kultur, 1937) p. 40 og 68, samt Poul Thestrup, *Nærbutik og næringslovsomgøelse*, (Odense: Odense Universitetsforlag, 1986), p. 304ff.

35. Falbe-Hansen og Scharling, *Danmarks Statistik I* p. 75–85.

36. Hans Chr. Johansen, *Danmarks Historie. Bd. 9. Dansk økonomisk statistik 1814–1980*, (Kbh.: Gyldendal, 1985), p. 343ff.

sammenblanding af bybeboelse og landlige møddingsforhold. I de hygiejniske forhold vises et samspil med politiet og sundhedskommissionen. Men netop opgaverne indenfor den offentlige hygiejne kom i 1870-erne til at bære præg af nye professionelle grupper, der kom til at gøre sig gældende ved håndtering af sundhedsproblemerne. Som en ny type sagkyndig deltog arbejdsinspektør, kemikeren Haldor Topsøe f. eks i 1874 som tilkaldt af embedslægen til forhandling i spørgsmål om forurening fra fabrikkorskostene i Frederiksværk. Også brøndboringer og kemiske drikkevandsanalyser blev taget i brug til måling af vandkvaliteten.⁴¹

Dette samspil mellem forskellige professionsgrupper blev udbygget i 1890-erne, og den lokale embedslæges muligheder for overhovedet at rejse en sag overfor en kommunalbestyrelse kunne helt afhænge af samarbejde med en kommuncingeniør eller opbakning fra en dyrlæge.⁴²

Lægevidenskab og sundhedsvæsen

Der er en sammenhæng mellem lægevidenskab og sundhedsvæsenets opbygning og funktion, og i 1889 opfattede den officielle lægeverden det således, at der i hele 1800-tallet havde udspillet sig en reformbevægelse på sundhedsvæsenets område med lægerne som aktører. Denne reformbevægelse havde fundet sit udtryk i Sundhedskollegiets initiativer, i enkelte praktiserende lægers og navnlig embedslægers offentlige petitioner og andre appeller til offentligheden samt i embedslægernes daglige færden på det lokale arbejdssted.⁴³ I 1889 var lægernes hovedkrav til

41. Det Kgl. Sundhedskollegiums Aarsberetning, 1870–77. 1870, p. 419–26, 1871, p. 602–616, 1872, p. 546–559, 1873, p. 602–610, 1874, p. 472–482, 1875, p. 577–67, 1876, p. 659–673, og 1877, p. 782–794. Fyn Fysikat var i disse år det fysikat, der hyppigst meldte om tilfredsstillende forhold.
42. Se sagen om Ringsted kommunes vandforsyning og afløbsforhold, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 401a–1895.
43. J. Lehmann, *Reformbevægelsen på vor civile Medicinalforfatnings område*, (Kbh.: J. H. Schultz, 1889).

sundhedsvæsenet: 1. omorganisering af den centrale styrelse fra kollegium til departementalt system, 2. permanent brug af læger i sundhedskommissionerne og 3. forbedring af distriktslægerne forhold, således at de ved en bedre aflønning kunne blive fritaget for fattigpraksis.⁴⁴ Disse krav rettede sig netop mod staten, som den ansvarlige for et samlet sundhedsvæsen, i overensstemmelse med en kontinental professionsmodel med et centralt styret embedskorps af læger.

Med et udtryk fra professionsteorien kan man sige, at lægerne allerede fra 1800-tallets begyndelse var den siddende og dominerende profession i dette samlede system. Den siddende profession skulle forventes at søge sin indflydelse bevaret ved i den legale sfære at forsvare sig mod angreb, derfra bevæge sig ud i den offentlige sfære og til slut forsøge at hævde sin position på arbejdspladsen. For den udfordrende profession vil bevægelsen være modsat. I denne dynamik vil såvel professionseksterne som interne faktorer gøre sig gældende.⁴⁵

En betydelig del af sygebehandlingen har formentlig være foretaget af kvaksalvere, kloge mænd og koner, barberer og materialister eller andre, der solgte uautoriseret helsemedicin, »arkana«, og lignende midler mod dårligdomme. Hvor mange kvaksalvere, der har været, var der næppe nogen i det officielle system, der har været klar over, men i 1864 opgjorde Sundhedskollegiet det samlede antal til 244.⁴⁶ Det almindelige indtryk i 1867 var, at 70 års aktivitet med forsøg på at stoppe kvaksalveriet ikke havde båret frugt,

44. Disse krav var blevet rejst allerede i forbindelse med forsøg på reformering af embedsvæsenet i 1850-erne.
45. Andrew Abbott, p. 135–39.
46. Opgørelsen er refereret i *Rigsdagstidende 1867/68, Tillæg B*. sp. 142. Den blev forelagt Rigsdagen i forbindelse med forhandlingen om lov om uautoriserede personers lægevirksomhed. En oversigt over den tidlige professionsudvikling hos de danske læger findes hos Signild Vallgård, *Læger, sundhedsvæsen og befolkning* og Gordon Norric, »Embedslægevæsenets udvikling i Danmark,« i *Medicinalkommissionens betænkning ang. ordning af embedslægevæsenet og den kommunale sygepleje i Danmark*, (Kbh: Schultz, 1911), Bilag 1.

og en begrundelse for at ophæve lægemonopolet var bl.a., at det ikke var lykkedes at håndhæve det. Agtelsen for lovene ville svækkes, hvis den faktiske tilstand var i strid med lovens forskrift.⁴⁷

Den autoriserede lægestands monopol var grundpillen i det danske medicinalsistem. Det gav basis for Sundhedskollegiets magt til stillingsbesættelser, det gjorde lægerne til enebehandlere og tilsynsførende med alt andet sundhedspersonale, og det gav lægerne det afgørende ord ved fastlæggelse af deres egne og andet sundhedspersonales arbejdsgange, undervisning og videnskabelighed samt en væsentlig rolle ved fastlæggelsen af sundhedspolitikken.⁴⁸ Der var i princippet to måder, hvorpå dette monopol kunne ændres indholdsmæssigt. Den ene var at hævde andres ret til sygebehandling, den anden var at opdele sygebehandling på forskellige faggrupper. Medens den første gruppe af krav blev stillet offentligt som forslag til at frigive lægenæringen, blev den anden gruppe af krav gradvist i løbet af 1860-erne og 70-erne en del af de krav som lægerne, i nogle tilfælde i samarbejde med andre faggrupper rettede til den legale del af sundhedsvæsenet. De to strategier eksisterede samtidig, men betegnende nok i forskellige regier og fra 1870-erne fik den opdelende strategi, der var baseret på lægestandens monopol overtaget i form af en række nye reformer, der foretog præcisering og opdeling af behandlingsområdet.

Rigsdagens holdning til læger var kritisk i slutningen af 1860-erne og i begyndelsen af 1870-erne var opgavefordelingen på sundhedsområdet til forhandling i Rigsdagen. Et privat lovforslag om at tillade uautoriserede personer at foretage sygebehandling blev ganske vist ikke vedtaget, men fik betydelig støtte, navnlig i Folketinget, og et regeringsforslag om stigende autoritativ kontrol med arkana blev ikke vedtaget, fordi Rigsdagen

var betænkelig ved dette indgreb i den personlige frihed og apotekernes næringsudøvelse. Det var således i det offentlige liv ikke nogen selvfølgelighed, at lægerne skulle bibeholde deres monopol, eller at administrativ kontrol med sundhedspersonale eller produkter skulle udbygges. Og som den faggruppe, der primært var forbundet med bestyrelsen af det statslige sundhedsvæsen var lægerne trængt. Alternativet til lægernes jurisdiktion set i det perspektiv var ikke opgaveløsning ved en anden profession, men lægfolk og fri næringsudøvelse, fri disposition over ejendomsretten, eller politisk magtudøvelse og forhandling i sundhedskommissionerne. Det gjaldt for såvidt angår sygebehandling, bygningsindretningen, apotekerdrift eller hygiejnespørgsmål. Dette var i overensstemmelse med liberaliseringsbestrebelseerne i århundredets midte.⁴⁹

Sundhedskollegiet, Det Kgl. Medicinske Selskab og Den Almindelige Danske Lægeforening havde en væsentlig andel både i at opretholde monopolen og i at virke for opdeling af behandlingsområdet. Organisatorisk styrkede lægerne sig ved en sammenslutning mellem de to lægefaglige foreninger Kgl. Medicinsk Selskab og Philiatrien i 1872. Et forsøg fra Den Almindelige Danske Lægeforening på i 1873 at inkorporere Det Medicinske Selskab mislykkedes, fordi selskabet opfattede sig selv som sagkyndig fremfor en interessebetonet organisation.⁵⁰ Generelt har lægerne iværksat en større organisatorisk samling til at varetage deres erhvervmæssige interesser, også et udtryk for en reaktion mod det pres, deres monopol har været udsat for.⁵¹

Andre faggrupper, som tandlægerne og apotekerne støttede denne strategi i et vist

47. Rigsdagstidende, 1867/68, tillæg B., sp. 130.

48. Wilensky vil lægge mindre vægt på den legale side af monopolen som karakteristisk for professionaliseringsprocessen. Han går så vidt som til at sige, at loyal beskyttelse ikke er en del af professionernes »natural history«, p. 145.

49. Se om den norske kvaksalverlov, der var forbilledet for det danske forslag, Ulf Torgersen, *Profesjonsosologi* (Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget, 1972), p. 20–27.

50. V. Christophersen, p. 15–16.

51. Jfr. skriftet *Forhandlingen i Det Kgl. Medicinske Selskab i anledningen af den i Rigsdagen forelagte lov om frigivelse af lægepraksis* (Kbh.: C. A. Reitzel, 1868) Skriftet blev udgivet i særtryk, netop i den erkendelse som lægerne på mødet gav udtryk for i retning af nødvendigheden af at gøre offentligheden bekendt med deres synspunkt.

omfang, fordi den gav dem beskyttelse i forhold til de frie næringsdrivende, barbererne og materialisterne, der truede deres erhvervsområde. Sundhedskollegiet udgjorde her det legale organ, der af disse faggruppers officielle repræsentanter blev anvendt som forum til at kræve monopolreglerne overholdt.⁵²

Hvor udfordrerne af monopolen gik til presen og offentligheden, holdt de etablerede faggrupper, f. eks. tandlægerne, sig til den legale sektor. Dette mønster genfindes også for det egentlige alternativ til den ortodokse lægestand, nemlig homøopaterne, der agiterede gennem publikationer, foredrag og dagspresse. En undtagelse var her tilsyneladende Island, hvor homøopaterne havde skabt en slags omvendt jurisdiktion i lokalsamfundet (men naturligvis ikke i selve sundhedsvæsenet, hvor lægerne var udnævnt af kollegiet). Dette var bl.a. sket i kraft af homøopaternes stilling som ansete mænd i lokalsamfundet og i kraft af amtmandens velvilje og evne til gennem Justitsministeriet at opnå særlige beføjelser, som han udnyttede til at hindre indgreb overfor homøopatisk virksomhed.⁵³

Sundhedskollegiet gav en bevidst støtte ikke alene til sikring af monopolens overhol-

delse, men også til selvstændiggørelse af embedsvirksomheden i forhold til andre myndigheder. Dette skete på forskellige måder: Opbakning til fysici i hævde af deres ret til at foretage embedsrejser uden at disse blev beordret af de lokalkommunale myndigheder, fastlæggelse af selvstændige forpligtelser for distriktslægerne, regler for forholdet mellem den private og statsansatte læge og forsøg på reformering af distriktslægernes lønninger, således at de kunne slippe fattiglægepraksis og leve af deres embedsopgaver.⁵⁴ Den instruks for embedslæger, der kom i 1877 og som præciserede embedsopgaverne var et led i denne strategi og blev af en af kollegiets mest fremtrædende medlemmer, Emil Fenger, kædet sammen med overvejelser om styrkelse af det centrale medicinalbestyrelse.⁵⁵ Et led i disse overvejelser var diskussioner om

52. Se f. s. a. medicinalvæsenet, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 3–1882 og med hensyn til lægerne, *Forhandlingerne i Det Kgl. Medicinske Selskab i anledningen af det i Rigsdagen fremlagte lovforslag om frigivelse af Lægepraksis*, samt sagen vedr. pastor Hass' kvaksalverpraksis, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 450–1860 om homøopatisk forening, samt de argumenter, der blev fremført under 1860-ernes rigsdagsforhandlinger om frigivelse af lægepraksis, f. eks. Rigsdagstidende 1865/66, Folketingets Forhandlinger, sp. 3541–3555, hvor der fremdrages eksempler på, at Sundhedskollegiet var mere fjendtlig overfor næringsfriheden på området end det havde været Folketingets intention.

53. Både den islandske sag og tandlægespørgsmålet viste en tilbøjelighed hos Kollegiet til at gå længere i regulering af sundhedsforholdene end Justitsministeriet. Kollegiet havde således allerede i 1862 (afgivelse af kommissionsbetænkning i 1865) foreslået Justitsministeriet en eksamen for tandlæger, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 372–1871. Tandlægeeksamen kom først i 1873, i det væsentlige i overensstemmelse med indstillingen fra 1865, se C. Hage, *Det danske Tandlægevæsen* (Kbh.: J. H. Schultz, 1886), p. 149. Justitsministeriet havde desuden været mindre lægevenlig end kollegiet i sagerne vedr. homøopati, apotekervæsen samt i lovforslaget vedr. frigivelse af lægepraksis.

54. Sundhedskollegiets virksomhed i 1870-erne og 80-erne viser disse faglige stridigheder og reformer. Forsøg på selvstændiggørelse af embedslægerne findes i Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 220–1875 og 27–1871, hvor kollegiet hævdede embedslægens sagkundskab overfor den praktiserende læge, samme, jr. nr. 531–1875 om tjenesterejser og jr. nr. 460–1875 om distriktslægers lønninger ved ligsyn. Først i 1904 fik distriktslægerne fast tilskud til kontorhold, se *Sundhedskollegiets Forhandlinger for 1904*, (Kbh.: C. A. Reitzel, 1905) p. 264.

55. Forarbejder til instruks, se Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 382–1872.

skabelse af en mere slagkraftig centralforvaltning, der senere mandede ud i lovforslag om et centralt sundhedsråd, der blev fremsat i 1890-erne, men uden at kunne blive vedtaget. Mindre reformer blev dog foretaget administrativt: Kollegiet rationaliserede sin arbejds-gang i 1889, fik selvstændigt lokale og tilskud til udgivelse af sine forhandlinger og medicinalberetningen, da den tidligere ordning havde vist sig urentabel for bogtrykkeren.⁵⁶ Underretninger om sundhedstilstanden i Danmark var af afgørende betydning for sundhedsvæsenet, men uden interesse for den brede offentlighed. Situationen viser splittelsen mellem den lægelige kundskabsudvikling og offentligheden.

Når lovforslaget om monopolet faldt skyldtes det modstand fra Landstinget, som i 1874 indtog den holdning, at der ikke var noget alternativ til den videnskabeligt arbejdende læge. Selvom Landstinget i sin betænkning indrømmede, at kvaksalvere i nogle tilfælde kunne helbrede patienter, som lægerne havde opgivet, måtte staten støtte lægemonopolet, simpelthen fordi lægerne arbejdede på videnskabeligt grundlag.⁵⁷

Nye politiske krav til sundhedsvæsenet

Ute Frevert har påvist, at sundhedspolitikken i Preussen allerede fra 1840-erne ændrede sig

fra at have fattigdomsproblemet som genstand fik arbejderspørgsmålet, hvor sparekasser, sygekasser og krav om offentlige hygiejnereformer indgik som en del af nydefineringen af sundhedsvæsenet.⁵⁸ Et skift i den sundhedsmæssige interesse skete også i Danmark, også som krav til det offentlige, stat og kommuner om reformer. En række af disse reformtanker havde dog det enkelte individ som målgruppe med en lokal samvirkebevidsthed inspireret af stedlige lærere og gårdmænd og tillige med et oplysende formål. De var forankrede i den liberalistisk selvhjælpstanke, og et afgørende skift på f.eks. sygekasseområdet i retning af større tilslutning til offentlig hjælp til selvhjælp kom først i 1878.⁵⁹

Lægerne havde en væsentlig rolle i dette arbejde med at definere de nye hygiejniske og sygeplejemæssige opgaver, der knyttede sig til den industrielle udvikling. Læger var i vidt omfang, sammen med lærere, gårdmænd og præster organisatorer ved oprettelse af sygekasser og betækningsarbejde. Som enkelte eksempler kan nævnes Hornemann som deltager i den offentlige debat om varetagelse af børns beskyttelse i arbejdssituation og i faglige kredse i udviklingen af en byhygiejne i tidsskriftet *Hygiejniske Meddelelser*, I. Brandes' ligeledes offentlige argumentation for etablering af sygeplejen og sygekasser samt fysicus Trautner som praktisk organisator af sygekassevæsenet på Fyn og af sygeplejeud-dannelse. Arbejdet blev kombineret med en

56. Knud Erik Madsen, *Det Kongelige Sundhedskollegiums arkiv*, p. 5–6 og samme, »Dansk sundhedspolitik 1901–1921« *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række 14, (1981–83): p. 239 ff, sp. 242–43, hvor der understreges sundhedspolitikens forsinkelse som følge af forfatningskrisen. En anden forklaring kan desuden have været, at venstre-kredse ikke var lægerne venligt stemt, jfr. Rigsarkivet, Frede Bojsens Privatarkiv, nr. 5180, pk. 26, F. 1. c, reformværket 1890–93, forslag til kvaksalverlov, hvoraf det fremgår, at Bojsen havde forestillet sig en ny kvaksalverlov, hvorefter kvaksalveri kun skulle være strafbart, hvis det havde konkrete skadevirkninger. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, Journalsag, jr. nr. 13–1879, der vedrører tilskud til trykning af selvstændig årsberetning fra kollegiet.

57. Rigsdagstidende, 1873/74, Tillæg B, sp. 43.

58. Ute Frevert, *Krankheit als Politisches Problem 1770–1880. Soziale Unterschichten in Preussen Zwischen Medizinischer Polizei und Staatlicher Sozialversicherung*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, nr. 62 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984) p. 240ff.

59. Niels Clemmensen, *Associationer og foreningsdannelser i Danmark 1780–1880. Periodisering og forskningsoversigt*, (Øvre Ervik: Alvheim & Eide Akademisk Forlag, 1987), p. 91–96. Betænkning afgivet af den ifølge kgl. resolution af 20. september 1875 til undersøgelse af arbejdsforholdene i Danmark nedsatte kommission. (Kbh: Schultz, 1878), p. 74–75. Kommissionens forslag var bl. a. en opbakning bag en allerede eksisterende kommunal politik med at give moderation til sygebehandling på hospital. En faktisk, positiv sammenhæng mellem de forskellige innovationer er påvist af Poul Thestrup, p. 372ff.

paternalistisk indstilling om at opdrage arbejderbefolkningen til et ordnet levned.⁶⁰

I Det Kgl. Medicinske Selskabs Hygiejniske komité fra 1845 fik bevægelsen en forankring i en fagligt betonet organisation, der rettede sine krav til kommunerne om sundhedskommissioner, vandforsyning, boligsanering og mod staten for såvidt angår mortabilitetstabeller, hospitalsstatistik og arbejderbeskyttelse.⁶¹ Væsentlige krav blev altså ikke oprindeligt formuleret af deltagerne i det legale system i deres egenskab af embedsmænd der. Heller ikke var det et samlet krav fra lægeside eller knyttet fast til en sammentømret lægeorganisation. En væsentlig del af initiativerne kom fra Det hygiejniske Udvalg, der var en underafdeling af Det Kgl. Medicinske Selskab, som igen var en selvstændig sagkyndig forening, baseret i København og selvstændig i forhold til lægerernes landsdækkende faglige organisation, Den Almindelige Danske Lægeforening.⁶² Lægeforeningen del-

tog i formuleringen af de hygiejniske krav, men i mere begrænset omfang. I 1865 udskrev den en prisopgave for en populær fremstilling om renlighedens nytte og betydning for befolkningens sundhed og velvære, og i 1877 vedtog lægemødet en resolution om at sundhedskommissioner måtte blive obligatoriske med de stedlige embedslæger som formænd.⁶³

Disse krav om sundhedsmæssige forbedringer kædede lægerne selv sammen med nye lægeopgaver. Dette var ikke specielt for lægegruppen. Ingeniørerne kædede således også deres krav om tilsyn med dampkedler sammen med opsyn ved »sagkyndige mænd«, hvor de samtidig lagde vægt på, at disse ikke måtte være ansat i industrien.⁶⁴ Kravene blev udviklet, fremsat og diskuteret i de faglige fora, jo mere specielt dette forum var, desto mere omfattende kunne præciseringen foretages, selvom der ikke altid var klarhed over, hvad det var, man havde præciseret.⁶⁵ Det hygiejniske budskab gennemtrængte imidlertid også den generelle naturvidenskabelige forsamling og den offentlige sfære, og det var i vidt omfang de samme personer, som Gædeken, Københavns stadslæge Schleisner og Hornemann der var aktive i de forskellige relationer og som samtidig engagerede sig i opgaven med at popularisere lægevidenskabens resultater.⁶⁶

Dagspressen opfattede hygiejniske spørgsmål som værende af interesse for almenheden og gav orienteringer fra forhandlingerne på

60. Således f. eks hos lægen Th. Sørensen, se Erik Strange Petersen, »Th. Sørensen. En biografi« i *Th. Sørensen. Socialstatistiske undersøgelser i 2. halvdel af det 19. årh.*, bd. 1, (Kbh.: Selsk. for udg. af kilder til Dansk Hist., 1984), p. 28–29. Tidsskriftet Hygiejniske Meddelelser var som Det Hygiejniske Udvalg under Kgl. Medicinsk Selskab præget af Hornemanns aktivitet og bidrag. Det hygiejniske udvalg blev etableret i 1845, se *Hygiejniske Meddelelser*, 1860–82. V. Christophersen, *Den Almindelige Danske Lægeforening 1857–1932*, (Kbh.: Den Almindelige Danske Lægeforening, 1932) p. 180–81. Esther Petersen, *Fra opvarter til sygeplejerske* (Kbh.: Dansk Sygeplejeråd, 1988) p. 31–36. Desuden Katharina Buch, *E. Hornemann*, Speciale, historie, (Kbh.: utrykt, 1974), p. 84–93.

61. Se *Hygiejniske Meddelelser*, 1860–82. Dette havde Hygiejniske Udvalgs formand, Emil Hornemann som udgiver. Fra 1882 blev det udgivet af Selskabet for Sundhedspleje, der var en tværfaglig forening, bestående af læger, naturforskere og ingeniører. En tydelig markering af de nye krav gav Hornemann selv med E. Hornemann, *Forslag til en bedre ordning af den offentlige sundhedspleje i København* (Kbh., 1850).

62. Det hygiejniske udvalg var præget af Hornemann. Udvalget var i denne periode så langt den væsentligste aktivitet i Kgl. Medicinsk Selskab, se Katharina Buch, s. 127–30.

63. V. Christophersen, p. 180–81.

64. *Forhandlingerne ved de skandinaviske Naturforskeres 11. møde i København 1873* (Kbh.: J. H. Schultz, 1874), p. 649ff og 676ff.

65. Se således indvendingerne mod kemiske drikkevandsanalyser, *Förhandlingarna vid de skandinaviske Naturforskarnes tolfte möte i Stockholm 1880* (Sthm.: Kongl. Boktryckeriet. P. A. Nordstedt, 1883) p. 757 og 762.

66. Hornemann var samtidig i faglig henseende på linie og nær ven med Fenger, der tillige i perioder var Rigsdagsmand og Finansminister. Alle 4 var de medlemmer af Sundhedskollegiet, se Katharina Buch, p. 114–15, 140–41.

naturforskermoderne, hvor den hygiejniske sektion fik en særlig udførlig omtale.⁶⁷

De hygiejniske diskussioner kan betragtes som offentlige krav på ny jurisdiktion fra lægernes side. Dette trådte frem i et populært skrift, som Gædeken udarbejdede i 1875, og hvor han hævdede lægernes betydelige og nye opgave indenfor den almindelige sundhedspleje som uundgåeligt nødvendig for hele befolkningens sundhed og velfærd, og det trådte indirekte frem i en avisartikel, som Schleisner udarbejdede i 1879. I denne vendte han sig dog imod hygiejnen, men kun den form for hygiejnetankegang, der påstod, at hygiejne kunne træde i stedet for mere direkte foranstaltninger i forbindelse med smitsomme sygdomme, og hvor lægernes traditionelle kerneområde, omsorgen for det syge eller sygdomstruede legeme blev trængt tilbage til fordel for hygiejneforanstaltninger. Et af Schleisners budskaber i denne artikel var en afstandtagen fra den engelske hygiejnebevægelses udelukkelse af lægerne og dermed etablering af hygiejne som en anden faglig jurisdiktion i konkurrence til lægernes. Et væsentligt led i fremsættelsen af kravet om lægelig jurisdiktion på hygiejneområdet var fremhævelsen af lægerne som aktører til fremme af civilisationen og opdragere af befolkningen.⁶⁸ Her udgjorde hygiejnespørgsmålet i sig selv et felt for lægernes henvendelse til offentligheden. I embedslæge Uldalls fremstilling fra 1840 af det danske medicinalvæsen, havde sygdomsbekæmpelsen havde stået i fokus, og populære fremstillinger blev opfattet som indirekte opfordringer til kvaksalveri.⁶⁹

En ændring i forhold til den tidligere op-

67. *Berlingske Politiske og Avertissementstidende* D. - 3-9. juli 1873, der betonedede hygiejnesagerne særlige interesse for offentligheden. Sammensteds omtale af generalforsamling i Apotekerforeningen og Ugeskrift for Lægers offentliggørelse af sygdomsdødsfald i København, hvilket viser en almindelig bevågenhed overfor sundhedsspørgsmål.
68. G. C. Gædeken, *Om årsagerne til de smitsomme sygdomme*, (Kbh.: Gad, 1875), p. 5-7 og 54-55. P. A. Schleisner, *Pestspørgsmålet*, (Kbh.: Berlingske, 1879), p. 6.
69. F. A. Uldall, *Haandbog i Sundhedspolitik. Med særligt hensyn på Danmark udarbejdet for læger og jurister*, (Kbh.: Gyldendal, 1840), p. 48.

fattelse var netop den virksomhed, der blev udøvet af Kongeligt Medicinsk Selskabs Hygiejniske Udvalg og kredsen omkring dette. En del af intentionerne, foruden at påvirke det offentlige system, var at videregive oplysninger om hygiejniske leveregler til befolkningen og dermed fremme forebyggelsen også på individuelt plan. Men hygiejnetankegangen havde tillige et generelt opdragende aspekt. Individet kunne få en bedre og mere moralsk tilværelse og familieliv ved at følge hygiejnens regler. En central figur til sikring heraf var husmoderen og den hygiejniske opbyggelseslitteratur har dermed støttet sig til de kulturelle og religiøse værdier, der lå i opfattelsen af familiemønstret.⁷⁰

Sundhedskollegiets daglige opgaver

Sundhedskollegiets opgaver var formelt set uforandret fra deres fastlæggelse i instruks fra 1813 til kollegiets ophør i 1907. Kollegiet skulle rådgive regeringen i sundhedsspørgsmål, forestå det løbende opsyn med sundhedstilstanden og sundhedsvæsenet, de ansatte og andre personer, der gav sig af med sundhed og sygdom. Det afgav betænkning i justitssager og indstillede til embedsbesættelser, udmærkelser samt støttede udgivelse af publikationer om sundhedsvæsenet, ligesom det udgav sine forhandlinger.⁷¹

Kollegiets opgave på anstaltsområdet er nok den gruppe, der ændrede sig mest. Anstalterne kom først reelt under kollegiets opsyn efter koleraepidemien i 1854. I 1870-erne havde dette opsyn opnået en større fasthed og kollegiet kunne mere selvstændigt gøre sine synspunkter gældende. Ved sygehusindretningen skete det bl.a. med henvisning til øget

70. Se E. Hormemann, *Frisk Luft, Sæbe og Vand*, (Kbh.: Jacob Lund, 1870 og 1886) om en kvindes omvendelse til en hygiejnisk husmoderlig levevis.
71. Om sundhedskollegiet, se Sundhedskollegiet (udg.), *Det Kongelige Sundhedskollegium 1803-13. Maj-1903* (Kbh.: J. H. Schultz, 1903), Knud Erik Madsen, *Det Kongelige Sundhedskollegiums arkiv*, Arkivserien, nr. 11, (Odense: Landsarkivet for Fyn, 1980), samme, »Dansk Sundhedspolitik 1901-21« *Historie. Jyske Samlinger* Ny rk. 14. (1981-83): p. 239ff.

lovgivning om offentlige behandlingsopgaver. Denne lovgivning styrkede kollegiets krav, der blev fastsat mere præcist overfor sygehuse end overfor sociale institutioner.⁷² En anden markant ændring var den fordobling af justitsagerne, der fandt sted i perioden 1851–55, set i forhold til 1831–35. Her var der altså tale om, at der i første halvdel af 1800-tallet skete en væsentlig befæstelse af den lægelige jurisdiktion på 2 vigtige samfundsområder.

En gennemgang af Sundhedskollegiets dekanatsprotokol for 1871–75 kan vise, hvilke emner kollegiet behandlede og antallet af de enkelte sager indenfor de forskellige kategorier.⁷³ Det giver et indtryk af, hvilken vægt de forskellige problemstillinger har haft i kollegiets daglige virksomhed, selvom det ikke derudaf kan ses, hvilke opgaver kollegiet selv har lagt mest vægt på, eller hvilke, der har taget længst tid eller haft de mest vidtrækkende konsekvenser.

Det største antal sager var igennem hele perioden fra 1831–1895 sager vedr. embedsapparatet og indberetninger af forskellig art. Disse to grupper var begge meget omfangsrige og udgjorde over hele perioden en fal-

72. Følgende sager belyser disse forhold: Reglement for Århus Fattiggård, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 216–1871, spisereglement for Odense Fattiggård, samme, jr. nr. 138–1872, og for Københavns Tvangsanstalt, Samme, jr. nr. 399–1881 samt samme jr. nr. 531–1872, hvor der blev lagt vægt på distriktslægens vurdering om at han kunne løse sine opgaver ved den valgte løsning, samme, jr. nr. 336–1873 og 448–1874 om Viborg sindsygeanstalt, samme, jr. nr. 415–1874 om Refsnæs Kysthospital og samme, jr. nr. 627–1889 om ombygning af Ringkøbing amts sygehus.

73. Dekanatsprotokollen var kollegiets journal. Den blev ført af dekanus, og alle sager, der blev taget til behandling, enten de var rejst udefra eller taget op på kollegiets eget initiativ, blev indført heri. Følgende fremstilling er skrevet på baggrund af en gennemgang af denne protokol for perioder 1831–35, 1851–55, 1871–75 og 1891–95. Alle indkomne sager i denne periode er kategoriseret og udviklingen sammenlignet. Udvalg af eksempler fra og nærmere analyse af kollegiets funktioner er dog ikke begrænset til aktiviteten i denne periode.

dende andel af alle sager, men dog i 1890-erne stadig godt halvdelen af det samlede sagsantal. Der var tale om meget forskellige opgavetyper, men alle med det fællestreik, at de tjente til at sammenbinde, understøtte, vedligeholde eller udbygge embedsapparatet. Information var en væsentlig del af indberetningerne, i form af de årlige medicinalberetninger, meddelelser om vaccination, sygdoms- og dødsstatistikker, regnskaber og journaler over medicin, der blev anvendt til behandling for offentlig regning. Embedssagerne har været ansøgninger til ledige stillinger, indstillinger til Justitsministeriet eller kancelliet om samme, påtale over embedsførelsen, oplysninger om, at en embedslæge er bortrejst, død, gået på pension eller har tiltrådt et embede. En stor del af disse sager har vedrørt jordemodervæsenet eller medicindispenseringen, som f.eks. apotekerprivilegier, og -medhjælper eller tilladelse til lægerne om at uddele medicin. En mindre del har været tilladelser til lægfolk om at udøve begrænset medicinalvirksomhed. Foruden at være knyttet til konkrete embeder har embedsvæsenet som sådant også givet anledning til forespørgsler om beføjelser på arbejdsstedet, som f.eks. tvivl om, hvem, der skulle udfylde skemaer og hvorledes, spørgsmål om kommandogangen, som f.eks. hvem, af de lokale læger, der skulle holde opsyn med jordemødre eller hospitaler, eller hvad denne forpligtelse implicerede.

Epidemier som udløser af regler og kvaksalverivirksomhed

Epidemier er omtalt i de årlige medicinalindberetninger. Men embedslægerne har tillige i løbet af året indberettet forekomsten af epidemiske sygdomme til kollegiet i løbet af året, og der er faldet påtale i tilfælde, hvor det er blevet oplyst, at det ikke er blevet gjort. Epidemierne var af vigtighed for kollegiets virksomhed, møderne blev tilrettelagt bl.a. efter forekomsten af alvorlige epidemiske sygdomme.

Fig. 1. Fotografi af et maleri af A. Hornemann 1873. Billedet viser en vaccinationsscene fra landet. Da vaccinationstrængen blev indført 1871 var lovforslaget oprindeligt tænkt som en liberalisering af den gældende ordning. Men stemningen ændrede sig, bl.a. som følge af aktive indlæg fra Emil Fenger og den fornyede positive interesse for vaccinationen, der var en følge af koppeepidemien i begyndelsen af 1870-erne. Kilde: Medicinsk-historisk Museum.

domme, og de kunne begrunde tildeling af ekstraordinær kompetence til dekanus, et træk, der er gennemgående for hele 1800-tallet.⁷⁴

Der er en vis tidsmæssig sammenhæng mellem forekomsten af epidemi eller truslen om samme og forsøg på etablering af ny retsorden indenfor sundhedsvæsenet. Epidemi-

74. C. Otto, *Af mit Liv, min Tid og min Kreds. En autobiografisk Skildring*, (Kbh.: L. A. Jørgensen, 1879), p. 110, samt Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, deliberationsprotokol, forhandlinger vedr. møde den 16. juli 1881, der var indkaldt i anledning af epidemi i København, den 17. august 1892 i anledning af et spørgsmål af lempelse af karantæne og mødet den 22. april 1893, hvor det blev bestemt, at dekanus alene kunne træffe afgørelse om karantæneforanstaltninger.

erne blev i nogle tilfælde de konkrete hændelser af særlig farlig karakter, der motiverede til igangsætning af initiativer til at forbedre handlemulighederne for sundhedsvæsenet. I 1831 var der et højt antal af indberetninger til Sundhedskollegiet om smitsomme sygdomme.⁷⁵ Samtidig var der frygt for kolerapidemi og man udarbejdede en forordning, der skulle sætte myndighederne i stand til at imødegå sygdomstruslen. Forordningen blev anvendt, selvom koleraen udeblev. Umiddelbart efter den store epidemi i 1853 blev iværksat et nyt lovinitiativ, pesttruslen i 1879 gav anledning til en samlet revision af lov om indførslen af smitsomme sygdomme, og efter koleratruslen i 1892-94 kom en generel lov-

75. Se Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, Decanatsprotokoller 1831-35.

givning om smitsomme sygdomme og et administrativt initiativ til opstramning af sundhedsvedtægterne.⁷⁶

En medfølgende faktor i dette billede har været kvaksalverivirksomhed. Kvaksalvere ville normalt næppe optræde blandt kollegiets opgaver med mindre en embedslæge indberettede herom af en eller anden grund, f.eks. fordi kvaksalveren offentligt havde angrebet det officielle lægevæsen, havde givet anledning til fejlbehandling og/eller tiltrukket sig en større skare af patienter. Men under større epidemier viste sig en stigning i antallet af kvaksalversager. Epidemierne blev dermed, foruden igang sætter for selve embedsvæsenet og regelværket tillige en udfordring til det etablerede embedsvæsen.

Dette forhold er ikke specielt for Danmark, f.eks. påpeger Ute Frevert fremvæksten af »koleraindustrien«, salg af gode råd og midler til bekæmpelse af kolera netop under epidemier og epidemitrusler. Den store europæiske koleraepidemi i 1830-erne er endvidere eksempel på en slagmark for stridighederne mellem de homøopatiske og alløopatiske læger.⁷⁷

Selvom 1870-erne og 80-erne ikke havde de voldsomme epidemier som de øvrige perioder viste disse sammenhænge sig dog også her i mere afdæmpet form. Spørgsmålet om risiko for fornyet opblussen af koppepidemier spillede en vis rolle i Rigsdagsdebatten i forbindelse med vedtagelsen af den første danske tvangslov for koppevaccination i 1871 med en bestemmelse om mulighed for revaccination, og da epidemien kom til København i 1871–75 cirkulerede allehånde gode råd om beskyttelse. Vaccinationen opnåede fornyet

76. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 614–1897 har indberetninger fra embedslægerne og opgørelser over hvilke kommuner, der på dette tidspunkt havde sundhedsvedtægter, og om hvordan arbejdet i kommissionerne foregik. Indtrykket var at kun de kommissioner, der havde læger som formænd fungerede tilfredsstillende.

77. Cassedy (jfr. note 89), p. 98–99.

popularitet i befolkningen ved den lejlighed.⁷⁸

Der er dog tale om et afgrænset forhold, og det kan ikke alene tegne kollegiets virksomhed i perioden. Men det er dog værd at bemærke, at det oprindelige initiativ til loven var et privat lovforslag, der var udtryk for et angreb på vaccinationssystemet.⁷⁹ Hvis man derfor vil søge efter faktorer, der viser tendenser til ændringer i opgavefordelingerne på sundhedsområdet, må man netop vende sig andre steder hen end til epidemierne.

Hygiejneproblemerne ændrer indhold

Hygiejne som sundhedspolitisk krav var som nævnt ikke nyt for 1870-erne. En forøgelse i antallet af Sundhedskollegiets sager vedr. hygiejne skete fra 1830-erne til 1850-erne. En tilsvarende udvidelse skete netop ikke fra 1850 til 70, og det kan derfor være vanskeligt at begrunde nye lægelige opgaver med tyngende byrder på dette område. Men hygiejnesagerne ændrede sig fra at være konkrete nabogensager eller vedrøre snævre privilegiespørgsmål (badeanstalter) til at relatere sig til bestemte befolkningsgrupper og deres generelle levevilkår eller større projekter med indgribende betydning for den fremtidige udvikling.⁸⁰

Et spørgsmål om placering af arbejderboli-

78. Julius Petersen, *Kopper og koppeindpodning. Et medicinsk Tilbageblik i Hundredeaaret efter Jenner's første Vaccination*, (Kbh.: Gyldendal, 1896), p. 307–12. Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger, sp. 2842–44 (Casses indlæg).

79. Julius Petersen, *Kopper og Koppeindpodning*, p. 308.

80. Se sagen om de københavnske gødningsfabrikker, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 183 a og b- 1871, hvor man mente, at ulemperne fra disse ville nedsættes, når fabrikkerne gik over til produktion af industri gødning fremfor oparbejdning af animalsk gødning. Ved fabrikker med animalsk gødning måtte man stille krav om afstand til bebyggelse. Det var sjældent kollegiet selv, der tog initiativ i disse sager. Et enkelt eksempel på et sådant initiativ er Hornemanns forslag om at bede fysici om at indberette om skader efter stormfloden i 1872, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 37–1873.

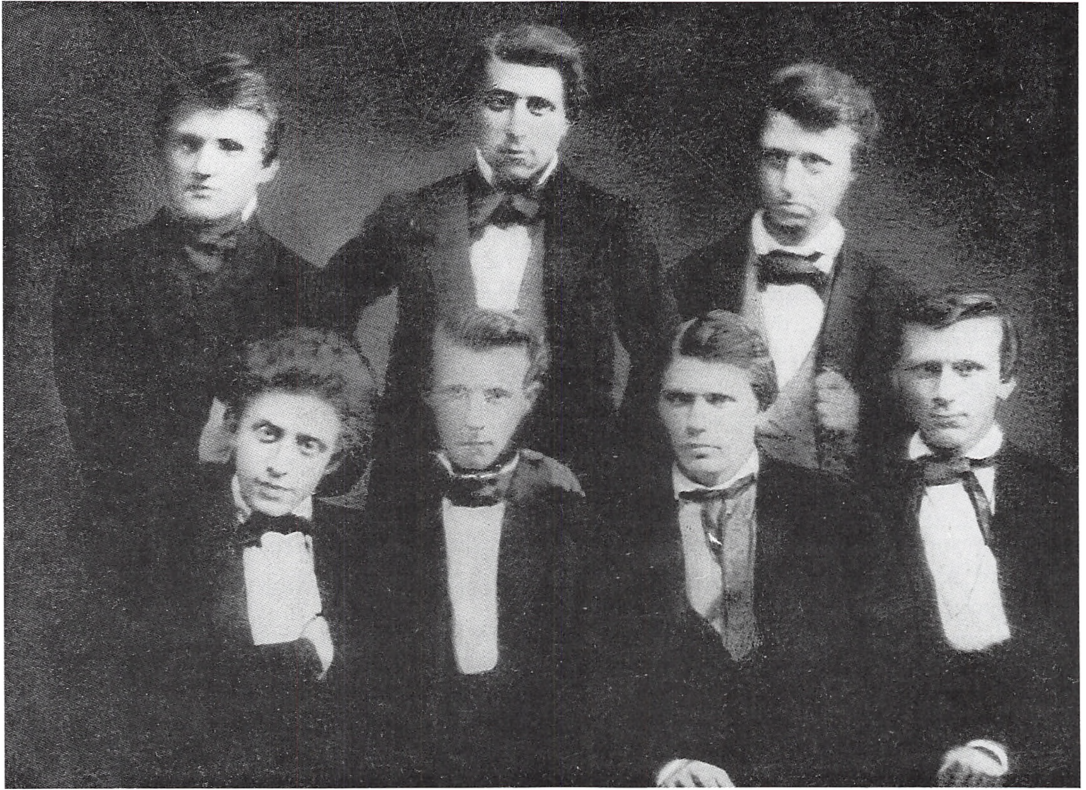

Fig. 2. Sagen om Århus vandforsyning viste, at embedslægen i sit arbejde var afhængig af sit lokale netværk og forbindelser til Sundhedskollegiet og de faglige foreninger. Lægen har haft et socialt netværk, som han har kunnet trække på til løsning af sine opgaver. Her ses sekretær for Medicinsk Selskab C. W. Driebein, (nederst til venstre) i selskab med andre fra den dannede middelklasse: C. V. Ussing, pastor D. L. Prior, apoteker Adolph Meyer, rektor Ankjær, Ålborg, skolebestyrer Manzius, Birkerød og pastor Angelius Hansen. Kilde: Medicinsk-historisk Museum.

ger i Århus var rejst overfor Sundhedskollegiet i 2 omgange. Kollegiet modsatte sig projektet i første omgang, da der var risiko for forurening af vandforsyningen til boligerne fra en nærliggende kirkegård. Tidligere havde man opgivet etablering af en amtsgård på stedet af samme årsag. Fysikus Weis spillede en væsentlig rolle og han fik støtte af amtmanden, der mente, at de hensyn der talte imod placeringen af en amtsgård måtte have endnu større betydning, når det var arbejderboliger, der drejede sig om.⁸¹

Diskussionen viser en sammenhæng mellem lokal infrastruktur og byudvikling. Den

81. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 122-1872.

viser tillige, hvorledes den lokale embedslæge anvendte en lægevidenskabelig, hygiejnisk problemformulering til at bringe en sag ind i det offentlige og politiske forum, idet han gjorde krav på at definere problemet, fortolke, og behandle det. Afgørende for projektets realisering synes at være tilvejebringelse af ny vandforsyning fra vandværket, der blev taget i brug i 1872. Denne problemstilling gjorde Weis opmærksom på, idet han inddrog sit lokalkendskab, skrev til Aarhus Avis, til Hygiejniske Meddelelser og forelagde sagen for Hornemann i Sundhedskollegiet. Byggesagens besværlige gang i Sundhedskollegiet må have virket som en pression på kommunalbestyrelsen i vandværkssagen. Der var stort behov for opførelse af arbejderboli-

ger i Aarhus, og netop i disse år var der en del større, samlede projekter.⁸²

Et yderligere eksempel på, hvorledes hygiejnegruppens problemformulering har påvirket det offentlige system og skabt nye lægeopgaver er lov om børns arbejde i fabrikker.⁸³ Kollegiets andel i denne sag har øjensynlig oprindeligt været begrænset til den aflønning, lægerne skulle have for udfyldning af attesterne. Her måtte kollegiet slå et gevaldigt slag for at hævde lægeverdensens ret til selv at definere kravene til attesten. Kollegiet argumenterede her på, at det var lægens ansvar at foretage de undersøgelser, der var forsvarlige og dermed ham, der afgjorde undersøgelsens omfang. Resultatet blev en mere omfangsrig attest til en højere takst, end Indenrigsministeriet oprindeligt havde tænkt sig.⁸⁴ Set i relation til Abbotts professionssystem er dette et eksempel på lægeprofessionens og sundhedsvæsenets indtagelse af et kvalitativt nyt område, en administrativ opgave i form af

attestskrivning til brug for arbejdsgiveren.⁸⁵ Denne nye jurisdiktion blev etableret efter at flere større industriere allerede var startet på at tilknytte læger til deres virksomhed, derefter diskuteret i offentligheden og tilslut fremlagt i det legale forum som lovforslag. Forløbet viser på een gang Abbotts iagttagelse omkring indtagelse af en ny jurisdiktion og de danske lægers afhængighed af det statslige system til skabere og betalere af ydelser, samt tillige, hvorledes det nye krav og den nye jurisdiktion netop ikke udvikles indenfor den legale sektor.⁸⁶

Epidemi og politiske krav: Pestkommissionen af 1879

Det største enkeltstående revisionsarbejde med politisk bevågenhed blev gjort indenfor epidemiområdet, hvor en nedsat kommission i 1879 afgav betænkning med forslag til foranstaltninger for at forhindre indførelsen af pestagtig sygdom. De mest aktive i kommissionens arbejde var de tre lægekyndige medlemmer, Emil Fenger, Schleisner og Engsted samt formanden, Justitsministeriets departementschef Ricard og toldembedsmanden Barner.

Kommissionens forslag gav i højere grad end den hidtidige lov mulighed for karantæne og isolation af personer og gods. Det byggede på det gamle system med karantænekommissioner, men præciserede, hvilke embeds-

82. Weis's indberetning vedr. vandværkssagen er optrykt i Vagn Dybdahl (red), *Sundhed og sygdom, mens Aarhus blev stor* (Århus: Sygekassen Århus, 1963) p. 106–15, p. 20–21 om arbejdsboliger og s. 116–118, hvoraf det fremgår, at Weis helt til 1886 tilskrev det nye vandværk en bedret sundhedstilstand.

83. Lovens motiver bærer præg af en teknisk environmentalisme, jfr. Pepper, *The Roots of Modern Environmentalism*, (London: Croom Helm, 1984) p. 37–68 om den afhjælpende, mekanistiske tilgang til miljøproblemer. Denne tankegang lå tillige bag de øvrige hygiejnesager, som fx. gødningsfabriksagen og Århussagerne. Forbilledet for den danske lov om begrænsning i børnearbejde var den engelske lovgivning, der havde en udpræget paternalistisk begrundelse om at staten skulle beskytte børnene mod deres forældre. Dette afspejlede sig tillige i den svenske lov, jfr. Eva Lis Bjurmann og Lars Olsson, *Barnarbete och arbetarbarn* (Uddevalla: Nordiska Museet, 1979) p. 16. De danske lovbemærkninger har ikke disse paternalistiske begrundelser, jfr. *Rigsdagstidende* 1872/73, till. A, sp. 1985ff.

84. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 423–1874.

85. Se tillige Holsten Fagerberg, m. fl., *Medicinsk etik och människosyn* (Malmö: Liber, 1984), p. 79, der skelner mellem 6 forskellige lægepatientrelationer, hvoraf attestskrivning er den ene. Som den klassiske betegnes den funktion, lægen udøver, når han bliver opsøgt af patienten selv, hvor patienten har en erkendt sygdom.

86. Abbott, p. 163, hvor der foretages en sammenligning af det amerikanske professionssystems større orientering i retning af offentligheden og det franske system, hvor professionens opmærksomhed er rettet mod regeringen, der snarere end offentligheden er forum for professionens krav. Policyfastlæggelse bliver ministeriel.

Fig. 3. Afbrænding af huse og klædningsstykker i forbindelse med bekæmpelse af pesten i Astrakan i 1870-erne. Forløbet blev nøje fulgt i den danske presse og Rigsdagen. Håndtering af sygdomsbekæmpelse på denne måde har impliceret et betydeligt politimæssigt og militært apparat, og den danske gesandt Pallisen oplyste da også, at den russiske general, der var ansvarlig, ikke veg tilbage for nogen i hårdhed. Fremgangsmåden var uhensigtsmæssig set med nutidig viden om pest: Branden har spredt rolterne, der var smittebærere. Kilde: Medicinsk-historisk Museum.

mænd, der skulle deltage i disse kommissioner, altså herunder lægerne, det foreskrev ansættelse af en statslønnet medhjælp til karantænelægen i København, det havde bestemmelse om et karantæneanlæg med sygestue, og det skærpede bestemmelserne omkring de epidemihuse, der skulle anvendes til at isolere smittede personer, der ankom til riget. Endvidere var der bemyndigelsesbestemmelser, der gjorde det muligt for Justitsministeren i konkrete tilfælde at fastsætte strengere regler samt bestemmelser om aflønning af de læger, der udførte lægeundersøgelser i medfør af loven. Samlet var kommissionens forslag en styrkelse af de lokale kommissioner, der stod for konkrete foranstaltninger ved smitterisiko-situationer. Forslaget udvidede disse kommissioners kompetence, det styrkede og præciserede lægernes stilling, det forudsatte en ekstra lægestilling og det styrkede det centrale administrative system ved omfattende bemyndigelser.⁸⁷

Kommissionsarbejdet giver et indblik i navnlig to forskellige forhold, dels sammenhængen mellem de smitsomme sygdomme og udenrigspolitiske forhold, dels lægernes stilling i 1870-ernes sundhedspolitik. Hensynet til udenrigshandelen gjorde det betænkeligt at fastsætte restriktive bestemmelser, der kunne hindre eller besværliggøre handelen. Omvendt kunne andre landes handelrestriktioner blive normgivende for danske bestemmelser. Dette betød en fokusering på andre landes konkrete foranstaltninger og det internationale arbejde med fælles konventioner på

87. Justitsministeriet (udg.), *Belænkning afgivet af den under 12. februar allerhøjest nedsatte kommission til at gøre forslag til foranstaltninger for at forhindre indførelse af pestagtig sygdom* (Kbh.: Schultz, 1879), samt kommissionens akter i Rigsarkivet, Justitsministeriet, 1. kontor, kommissioner og udvalg, Pestkommissionen af 12-2-1879.

området for foranstaltninger mod indførelse af smitsomme sygdomme. Udenrigsministeriets embedsmandsapparat, både det departementale og de udstationerede gesandter leverede de oplysninger om fremmede landes bestemmelser på dette område, som var nødvendige for at fastlægge den danske holdning eller konkret tage stilling til foranstaltninger, ligesom Udenrigsministeriet pressede på for at få Justitsministeriet til at lade danske læger være repræsenteret i en vesteuropæisk delegation, der skulle tilstræbe at skabe en fælles holdning.

Særlig interesse har knyttet sig til indberetningerne fra Rusland, der var arnested for sygdommen, fra Sverige, der drev karantæne-etablissementet Kängsö, som Danmark brugte efter at Kyholm var blevet nedlagt i 1860, samt fra Tyskland, der ligesom Sverige havde de havne, der var de nærmeste alternativer til de danske når det drejede sig om samkvem med Rusland.

Den danske gesandt i St. Petersborg, Pallisen, indberettede om de russiske situation, der var en speget blanding af lægevidenskabelig uenighed, politisk-nationale magtkampe og militær aktivitet. Der var en faglig splittelse mellem på den ene side zarens livlæge Dr. Botkin, der erklærede at sygdommen var den indiske pest, og på den anden side de administrative læger, der blot talte om en epidemi. Embedslægerne var oplærte i den tyske medicinske tradition, ved universitetet i Dorpat, medens Botkin stod på den russiske tradition.⁸⁸ Botkins opfattelse vandt mere og mere frem, men gesandten ville ikke ude-

lukke, at dette skyldtes Botkins magtposition, således at de ham mere eller mindre undergivne eller afhængige læger, ikke ville tillade sig en direkte modsigelse. Der var nationale overtoner i diskussionen: Botkin stod som eksponent for den russiske medicin og dermed havde han støtte fra de russiske universiteter.⁸⁹

De russiske embedslæger havde indflydelse på de officielle medicinalberetninger, der talte om smitsom sygdom, medens militære foranstaltninger med afspærringskordon var et udtryk for støtte for Botkins opfattelse.

Et andet internationalt netværk var lægernes officielle konferencevirksomhed. Den aktuelle konference var her kolerakonferencen i Wien i 1874, hvor lægerne tildels optrådte som deres lands officielle gesandter. Den ansete tyske epidemiolog Hirsch søgte her at introducere det dansk-norske system, for Danmarks vedkommende 1868-loven som »revisionsystemet«. Dette mislykkedes, bl.a. på grund af modstand fra fransk side, hvor man ønskede at være mere restriktiv.⁹⁰ I denne forbindelse skabtes de forudsætninger, der formede de danske foranstaltninger mod indførelse af smitsomme sygdomme.

Kommissionens beslutninger blev præget af denne internationale situation. Svenskernes reaktion med hensyn til nægte at garantere for en udstrakt brug af karantænestationen Kängsö blev motiverende for kommissionens forslag om oprettelse af et dansk karantæneetablissement. Og kommissionens medlemmer så til de udenlandske bestemmelser,

88. Botkin havde som tidligere matematiker og professor netop ved Dorpat universitet (nu Tartu i Estland) der var Ruslands vindue mod vest stået for indførelse af kvantitative metoder i medicinen. Universitetet i Dorpat var et led i zarens bevidste politik i opbygning af naturvidenskabelig forskning, hånd i hånd med militærteknologien. Der blev undervist på tysk. Se W. H. G. Armytage, *The Rise of the Technocrats. A Social History*, (London og Toronto: Routledge og Kegan Paul, University of Toronto Press, 19659, p. 149–50. Botkin har således ikke selv været forbundet med en vestfjendtlig videnskab. Derimod viste den russiske epidemi nær forbindelse mellem Botkins foranstaltninger og militæret.

89. Et nationalistisk ønske om at kunne gøre sig gældende overfor Europa var også en motivation ved opbygning af den amerikanske medicinalstatistik, se James H. Cassedy, *American Statistical Thinking 1800–1860* (Cambridge, Mass. og London: Harvard University Press, 1984), p. 90. Også Armytage, p. 154–55, der betoner ligheder mellem USA og Rusland, bl.a. betydningen af en »frontier«.

90. A. Schleisner, *Pestspørgsmålet* (Kbh: Berlingske Tidende, 1879) p. 7. Pjecen er et særtryk af Berlingske Tidende. Schleisner lægger i sin beskrivelse af konference vægt på at fremhæve sig selv i rollen som Hirsch' respekterede kollega og understregede således lægernes faglige netværk som afgørende for regeludformningen.

når de skulle formulere deres egne forslag til danske bestemmelser. Således udformede Fenger et forslag efter fransk mønster.

Pallisens bemærkninger om vurderingen af sygdommen blev ikke diskuteret i udvalget. Man tog for givet, at der var tale om pest, den indiske pest, som man kaldte den.⁹¹ Ikke desto mindre har en uvished indsneget sig i både kommissionsbetænkningens titel og den senere lov, idet man talte om *pestagtig* sygdom. Dette fleksible ordvalg skyldtes Fenger, der mente, at man ved at skrive pest ville være udelukket fra at anvende loven i situationer, hvor der vel ikke var tale om pest, men en sygdom, der måtte sidestilles med den. Der er dermed ikke tvivl om, at det har været kommissionens opfattelse, at dens forslag om strenge foranstaltninger skulle kunne bruges ikke alene ved den egentlige pest, men også ved alvorlige smitsomme sygdomme i det hele taget. Lovbestemmelsen har af Fenger været set som en adgang til at gribe til foranstaltninger under henvisning til situationens farlighed, en traditionel, afgørende beføjelse for lægerne at kunne benytte sig af på arbejdsstedet under en helbredstruende situation. Tankegangen giver mulighed for den fagkyndige for at gennembyrde det bureaukratiske system.⁹²

Kommissionsarbejdet giver en mulighed for at vurdere lægernes stilling i det sundhedspolitiske arbejde på dette tidspunkt. Der var til stadighed et nært samspil med det politiske niveau. Ricard, der var departementchef i Justitsministeriet var formand, og fik undervejs direktiver af Justitsministeren om arbejdet, og forelagt spørgsmål fra Folketinger om der var anledning til at udvide de

strengere inspektionsbestemmelser til også at omfatte andre sygdomme end pestagtige.

Denne forbindelse med det politiske niveau betød en direkte mulighed for lægerne til at komme i en dialog med politikere og departementets bureaukrater om deres krav. I forhold til de øvrige medlemmer blev de betegnet som lægekyndige. Ricard skelnede således mellem på den ene side de lægekyndige spørgsmål, der havde at gøre med smitstoffets udbredelse eller definition af giftfængende varer (to problemer, som selv lægevidenskaben måtte give op overfor, viste det sig i diskussionenes forløb) og på den anden side de sundhedspolitiske spørgsmål, der drejede sig om, hvilke praktiske konsekvenser man skulle drage af de lægekyndige spørgsmåls løsning. Sondringen blev imidlertid ikke gennemført i kommissionens arbejde. Alle medlemmer deltog i en fælles diskussion, og lægerne fremsatte krav til lovsystemet, der gik langt ud over en blot og bar lægekyndig vurdering: krav om lægeundersøgelse af mistænkelige skibe, opførelse af modtagelokaler til isolation i alle udhavne, fordi det ville være for hårdt at fordre transport af syge til et enkelt centralt hospital, og oprettelse af en lægestilling ved Københavns karantænekommission. Desuden var lægerne ivrige efter at få udvidet mulighederne for at anvende inspektionssystemet, tildelt skønsmæssige beføjelser til lægerne i de konkrete situationer i stedet for faste regler, (Engelsteds synspunkter), de fremsatte kravet om udarbejdelse af en samlet epidemilov også for indenlandske sygdomme (Schleisners ønske) eller, da dette ikke lykkedes, dog blot at anvende isolationslokaler til koppepatienter (Fengers forslag).⁹³ På en række af disse punkter kom de i kollision med

91. En mere forsigtig holdning indtog de samme læger udadtil. Schleisner afslog som stadslæge i København at diskutere offentligt, hvorvidt der var tale om den indiske pest, der kunne sidestilles med den sorte død. I stedet for at tale om den indiske pest, slog han fast, at det var den persiske pest, der var i udbrud, jfr. P. A. Schleisner, *Pestspørgsmålet*, p. 6.

92. Om dette principps betydning for samarbejds-mønstre på et hospital, se Elior Freidson, *Profession of Medicine. A study of the Sociology of Applied Knowledge*, (New York: Dodd, Mead & Company, 1971), p. 117–19.

93. En efterkommelse af dette forslag ville efter opfattelsen hos en række af tidens læger gøre isolationslokalet uegnet til det egentlige formål, at modtage patienter fra pludseligt opståede epidemier, jfr. S. Engelsted, *Københavns Epidemivæsen* (Kbh.: C. A. Reitzel, 1890), p. 41 og p. 15, der refererer til de uheldige erfaringer, man fik med Fengers forslag til indretning af Kommunchospitalets epidemiafdeling. Se tillige P. A. Schleisner, *Forebyggelse af Hospitalsygdomme* (Kbh.: Gyldendal, 1869), p. 23–28, hvor han imødegår Fenger.

Ricard. Men Ricards argumentation gik ikke på, at lægerne ikke kunne udtale sig om disse spørgsmål, men på real eller formel uenighed af anden art.

Det legale forum og videnskaben

Pestkommissionen var det legale forum, som lægerne havde til at fremsætte deres krav til lovgivningen og dermed til sundhedsvæsenet. I et vist omfang lykkedes det, hjulpet af en bekymret indenlandsk opinion, og af parallelle reaktioner i udlandet. Sundhedsvæsenet position blev styrket i forbindelse med dette kommissionsarbejde, og det endda selvom det var usikkert, om der faktisk var tale om pest, og selvom lægevidenskaben ikke kunne forklare, hvorledes smitstoffet nærmere blev overført.⁹⁴

Situationen kan sammenlignes med det, som Wilensky omtaler som tacit knowledge: eksperterne ved så meget, at de ikke kan kommunikere det hele, og værdien af deres udsagn ligger simpelthen i selve deres medvirken.⁹⁵

Den situation, der opstod med truslen om pest gav anledning til omfattende ophidset offentlig omtale, og pestkommissionen har utvivlsomt været et element, hvormed regeringen kunne overbevise offentligheden om, at man gjorde noget. Således blev pres fra Rigsdagen for forøgelse af foranstaltninger henskudt til kommissionen. Men dette har ikke været ensbetydende med, at lægerne, som den faggruppe, hvis erhvervsområde blev tilgodeset af kommissionens arbejde, har været begejstrede for alle former for offentlig bevågenhed. En bagside af den offentlige omtale var ængstelse eller ligefrem panik, der var uheldig, fordi den kunne vanskeliggøre lægernes foranstaltninger overfor offentligheden og fremme den uautoriserede medicin.⁹⁶

Da kommissionens forslag blev ophøjet til lov, blev kommunernes forpligtelser til op-

94. Der kunne stadig findes elementer fra miasmelæren hos lægerne, se fx. Schleisner, *Pestspørgsmålet*, p. 5, der sætter sammenhæng imellem jordforstyrrelser og sygdom.

95. Wilensky, p. 145.

96. Således Schleisner, *Pestspørgsmålet*, p. 1–2

førelse af isolationslokaler udvidet, og da disse isolationslokaler, fx. i København blev opført, blev de taget i brug til behandling også af andre smitsomme sygdomme, hvilket eskalerede behovet for sengepladser. Loven gav således direkte anledning til øget sygehusbyggeri, der igen affødte behovet for flere sygehuse. Københavns kommune udarbejdede et samlet epidemiprogram til umiddelbar opfølgning af loven. Kun en del af dette blev realiseret med det samme. Men med bakteriologiens gennembrud i slutningen af 1880-erne kom det pres, der skulle til for at få realiseret resten.⁹⁷

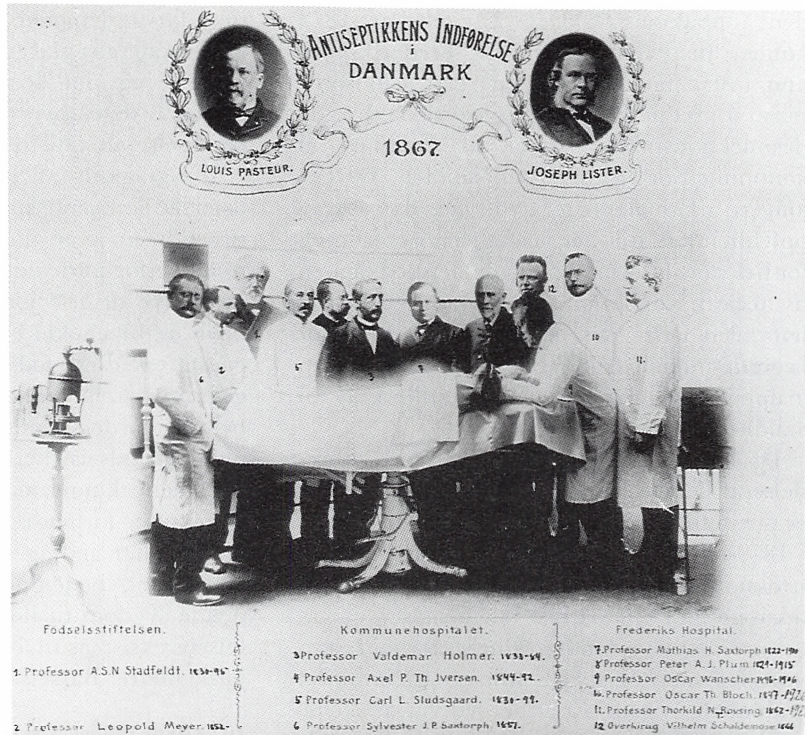
Kommissionsarbejdet viser, hvorledes fastlæggelse af sundhedsregulering har været afgørende præget af lægernes problemformulering og årsagssammenhæng, og at denne problemformulering har haft nær sammenhæng med opgavedefineringen, sundhedspolitikken, selvom det var den departementale, juridiske opfattelse, at disse to momenter burde skilles ad. Samtidig bekræfter tilstedeværelsen af de faglige uoverensstemmelser mellem lægerne, at lægevidenskaben på dette tidspunkt, for så vidt angår smitsomme sygdomme med Kuhns udtryk har stået i en krisesituation, hvor det overordnede paradigma ikke har kunnet give tilfredsstillende rammer for udøvelse af videnskabelig virksomhed. Dette synes imidlertid ikke at have hindret videnskabens mulighed for at påvirke det legale forum, men kan have mindsket deres tilbøjelighed til at henvende sig til det offentlige forum, der samtidig i kraft af ængstelse over situationens farlighed var med til at fremprovokere udbygning af sundhedsapparatet.

Barselshjælpen maskuliniseres

Den lægefaglige sagkundskab kunne også initiere regeldannelse for andre faggrupper end læger. I januar 1871 foreslog Det Kgl. Medicinske Selskab, at kollegiet udarbejdede en ny

97. Se S. Engelsted, *Københavns Epidemivæsen*, p. 39 og 54–55.

Fig. 4. Mindeblad for indførelse af antiseptikken. Den københavnske fødselsstiftelse lagde selv stor vægt på at være blandt de første, hvis ikke den første institution, der indførte Listers antiseptik. Den omstændighed, at der blev lavet et mindeblad viser, hvilken afgørende betydning denne begivenhed er blevet tillagt, og illustrerer, hvorledes lægens opgave er blevet set som bærer af det naturvidenskabelige fremskridt i internationalt samarbejde og kappestrid mellem institutionerne. Kilde: Medicinsk-historisk Museum.

vejledning til jordemødrene.⁹⁸ Forslaget var fremsat af kapaciteten på fødselshjælpens område, professor Stadfeldt, og det var blevet til efter et udvalgsarbejde, som Medicinsk Selskab havde forestået, på grundlag af afholdelse af et foredrag af Stadfeldt. Udfaldet blev da også udsendelse af en vejledning, der gik ud med et cirkulære til samtlige fysici af den 12. marts 1871. Vejledningen var udarbejdet over Stadfeldts lærebog for jordemødre. Det var hovedsagelig en teknisk vejledning i brug af antiseptikken. Kollegiet ville gerne have givet mulighed for suspension af jordemødre,

der udgjorde en smitterisiko, men dette blev opgivet, idet nogle af medlemmerne mente, at der manglede hjemmel.⁹⁹

Barselsfeberens opståen indebar også pres fra offentligheden, netop efter det tidspunkt, hvor sundhedskollegiet havde anvist metode til undgåelse heraf. I juni 1872 klagede 124 beboere i Esbønderup til Justitsministeriet over, at der tilsyneladende ikke blev gjort noget effektivt for at forhindre en barselsfeber, der havde hærget på egnen i en del år. De var samtidigt utilfredse med de lokale myndigheders behandling af sagen, og mente, at amtet havde nedprioriteret deres jordemødrer.

Kollegiets betænkning i denne sag lagde oprindeligt op til en generel ordning for alle amter med de suspensionsmuligheder, som man ikke mente at kunne komme igennem med året før. Men efter en drøftelse på møde opgav man, og indstillingen til Justitsministeriet blev udformet udelukkende med henblik på Frederiksborg amt, efter at man havde sikret sig amtet og navnlig amtsfon-

98. Også her var Hornemann aktiv, se Katharina Buch, p. 123-26, men ikke i den afgørende fase. Han havde fungeret som forsvarer for den daværende overlæge på Fødselsstiftelsen, vennen prof. Levy, der ud fra miasmatiske tanker afviste antiseptikken.

99. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 186-1871, brev fra det Kgl. Med. Selskab ved formanden Trier og sekretær Driebein af 24. januar 1871.

dens opbakning.¹⁰⁰ Den 27. februar 1873 kunne Justitsministeriet til Frederiksborg amt fastsætte vilkår for en suspensionsordning, indsættelse af reservejordemødre og desinfektionsmidler stillet til rådighed af kommunen og betalt af amtsfonden. De 124 klagere i Esbønderup havde fået deres krav opfyldt, og dertil fået fastlagt en særordning for hele amtet. Almuen havde dermed fået en ny rolle i forhold til 1820-erne og 30-erne, hvor den i det væsentlige var genstand for lægernes embedsudøvelse til at være en gruppe af borgere, der kunne stille krav til sundhedssystemet.¹⁰¹

Diskussionerne om jordemødrenes udbredelse af barselsfeber er et konkret udtryk for et presserende problem for medicinalvæsenet i 1870-erne: Spørgsmålet om at hæve sundhedsstandarden og det offentlige systems effektivitet. Et led i disse bestræbelser var at bringe faste over-underordningsforhold, lønningsreformer og specialuddannelse ind i det etablerede system. Et andet led var at skelne mellem autoriseret og uautoriseret personale og gribe ind overfor det uautoriserede.

Jordemoderspørgsmålet går ind i denne sammenhæng. Der blev fastlagt en ny ord-

ning for jordemodervæsenet,¹⁰² og diskuteret jordemoderens placering i forhold til embedslægerne og om konkrete jordemødres udøvelse af deres hverv, større præcision i udfærdigelse af statistikker, mv.¹⁰³

Ibrugtagning af Stadfeldts udgave af den listerske antiseptiske metode betød, foruden generelt en mere direkte faglig lægeinstruktion overfor jordemødrene¹⁰⁴ en mulighed for at opgive de frie jordemoderhuse i København og bibeholde Fødselsstiftelsen som den eneste egentlige fødselsinstitution under lægens opsyn.¹⁰⁵ Tidligere havde man måttet benytte jordemoderhuse i byen som aflastning når fødselsfeberen rasede på stiftelsen,¹⁰⁶ men dette kunne man undgå, hvis sygdommen kunne forhindres. Kampen mod barselsfeberen har indtaget en så central plads i 1800-tallets betjening af fødende kvinder, at denne sygdom til tider har truet Fødselsstiftelsens eksistens til fordel for de praktiserende jordemødre. Barselsfeberens bekæmpelse har

100. Frederiksborg amt havde en særlig jordemoderordning med offentligt jordemoderhus, se Stadfeldt, *Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og undervisningsanstalt 1787-1887* (Kbh.: Schultz, 1887), p. 41, der angiver at dette skete som et led i forbedring af jordemødres anseelse og vilkår omkring midten af 1800-tallet. Sagen viser iøvrigt, at den paternalistiske, statslige ordning, som dette amts jordemoderhus var udtryk for var udsat for amtslige forsøg på afvikling eller nedprioritering.
101. Sagen i Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag nr. 125 i 1873. Kravet om jordemoderboliger blev vistnok ikke opfyldt. Fenger optræder i sit votum i kollegiet de ændringer, der var sket for jordemødrene siden 1850-erne. De havde fået lønforhøjelse i 1856 og alderstillæg i 1866, men i forbindelse med opgavernes overflytning til kommunerne i forbindelse med loven i 1867 om landkommuners styrelse blev deres embedsboliger prisgivet.

102. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, deliberationsprotokol, 1872, møderne i januar og februar, samt Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 21-1872. Fysici indberetninger, se Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 594-1872 og Justitsministeriets lovforslag, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 429-1874.
103. Sagen om tyfustilfældet, Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 654-1871, om dødsfaldet, samme, jr. nr. 323-1873, om at det er distriktslæger, der skal tage jordemødrene i konference, samme, jr. nr. 543-1873. Andre sager om jordemødre er f. eks. spørgsmål om nedlæggelse af Frederiksborg amt 8. jordemoderdistrikt, samme, jr. nr. 555-1871, forespørgsel fra fysikus i Odense om praktiserende jordemødre, samme, jr. nr. 35-1874 og samme, nr. 594-1872 om statistikker.
104. Et egentligt lægeligt overtilsyn med jordemødrene blev etableret med medicinalforordningen i 1672 og tilrettelæggelse af jordemoderundervisningen under lægeligt opsyn skete med forordning af 30. november 1714. Forordningen i 1672 var samtidig et udtryk for et skift i jordemodertilsynet fra kirkelig til medicinsk-retlig styring, se Inger Dübeck: »Jordemødre i retshistorisk belysning,« *Historie, Jyske samlinger*, Ny række X, 3 (1973): 339-354.
105. Jfr. Stadfeldt, p. 51-52.
106. Stadfeldt, p. 27-29.

dermed også har været et spørgsmål om, at den mandlige lægevidenskab med indførelse af den listerske metode har modificeret den kvindelige indflydelse på fødeområdet.¹⁰⁷

Stadfeldts fremstilling af den danske fødselstradition og den ændring, der fandt sted i 1870-erne må betegnes som det, Grethe Jacobsen i sin kildetypologi omtaler som en mandlig kilde, dvs. en fremstilling, der ser fødslen ud fra mændenes synspunkt.¹⁰⁸ For Stadfeldt var den traditionelle jordemoderhjælp i mange tilfælde et udtryk for, at fødselshjælpen var lagt i så ukyndige hænder, at fremskridtet lod vente på sig. Dette tilskrev han bl.a. de germanske kvinder ejendommelige sky for at modtage mandlig hjælp under fødslen. Den mandlige fødselshjælp var dermed samtidig en del af civilisations gang fra syd mod nord.¹⁰⁹ Metoden til bekæmpelse af barselsfeber blev et væsentligt led i, på et enkelt område, at inddrage kvinden og kvindeligheden som genstandsområde for lægevidenskaben.¹¹⁰

Stadfeldt betragtede hospitalet som det selvskrevne miljø for denne ændring i den medicinske praksis, ligesom hospitalet for ham havde en »humaniserende virkning på

de lavere lag i samfundet i kraft af orden, renlighed og reguleret levemåde«.¹¹¹

I USA skete en omfattende maskulinisering af fødselshjælpen. Jordemodervæsenet blev effektivt erstattet med lægen. Dette skete tildels, fordi man i USA ikke i udgangspunktet havde institutionaliseret optræningen af jordemødrene.¹¹² En anden medvirkende årsag kan have været tidspunktet for den amerikanske omstilling, under den jacksoniske æras fjendtlighed overfor elite, og det pres, der samtidigt var på det forholdsmæssigt store antal af læger. De amerikanske læger indgik desuden i en argumentation, der inddrog de kulturelle værdier, der lå i opkomsten af det nye ideal af kvinden som hustru og moder. Jordemoderhvervet blev dermed uforeneligt med kvindepositionen.¹¹³

Der er dog også enkelte lighedspunkter mellem den danske og den amerikanske situation: Ny teknologi som et middel til understregning af den lægelige professions jurisdiktion over fødselshjælpsfunktionen, kombineret med argumenter fra den kulturelle sfære

111. Stadfeldt, p. 39.

112. De mandlige accoucheurers anvendelse af den numeriske metode, tangen og krogen blev symbolet på den maskuline fødselsvidenskab. Det blev da også tangen og krogen, der blev symbolet på den kritik, der blev rejst af den utidigt geskæftige læge, der ved sine indgreb satte den fødende kvinde og hendes barns liv på spil. De anerkendte medicinske lærebrugers bestræbelser gik da på at advare mod indgreb, se Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives*, Contributions in Medical History, nr. 2 (Westport. London: Greenwood Press, 1978), p. 171, p. 146 og p. 164ff.

113. Donegan, p. 133–146. Et led i kampen mod konkurrence fra kvinderne i medicin og som jordemødre var fremhævelse af disse professioners uforenelighed med kvinden som husholderske og moder samt hendes intellektuelle underlegenhed, se Donegan, p. 259–61. Donegan mener, at denne proces i 1850-ernes USA kom til at lægge grundlaget for kvinders stilling indenfor medicin og sundhedsvæsen for de følgende hundrede år, Donegan p. 270–71. De danske lægers argumenter imod at pålægge jordemødrene mere administrativt arbejde var klasse- og ikke kønsprægede og gik på, hvad man kunne forlange af »mennesker af den klasse og med den dannelse«, se Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 594–1872.

107. Stadfeldt, p. 41, hvor han oplyser, at der på det seneste, dvs. i 1880-erne er oprettet små fødselsstiftelser i Hillerød og Esbønderup.

108. Grethe Jacobsen, »Pregnancy and Childbirth in the Medieval North: A Typology of Sources and a Preliminary Study,« *Scandinavian Journal of History*, vol. 9, nr. 2 (1984): p. 91–111, sp. p. 93–96. Grethe Jacobsen bekræfter Stadfeldts antagelse om at fødsel tidligere var en begivenhed, som kun kvinder tog del i. Se desuden Anne Margrethe Berg, »Hekse, kloge koner og jordemødre« i *Kvindfolk I*, red. Anne Margrethe Berg, Lis Frost og Anne Olsen (Kbh.: Gyldendal, 1986), s. 17–49, sp. p. 33–38.

109. Stadfeldt, p. 5.

110. Se Pil Dahlerup, *Det moderne gennembruds kvinder* (Kbh.: Gyldendal, 1983) p. 27–35 og Bente Rosenbeck, *Kvindeskøn. Den moderne kvindeligheds historie. 1880–1980* (Kbh.: Gyldendal, 1987), p. 54–55, der sammenkæder opdagelse af forplantningsmekanismerne med lægernes overtagelse af fortolkningen af den kvindelige natur, hvor forplantningen kom til at stå som konstituerende for denne.

med understregning af civilisationen og det faktum, at uddannelse på dette tidspunkt var en speciel maskulin foreteelse. Men konsekvensen for det danske system blev mindre indgribende. Med en ny jordemoderinstruks fra 1877 blev foretaget en mere defineret opdeling af jordemoderens opgaver og med et tættere lægetilsyn. Grænserne for hendes faglige kompetence i forhold til lægens blev præciseret og indskrænket (fx. i muligheden for at behandle syge kvinder) og der blev givet detaljeret instruks for de faglige krav indenfor hendes eget område. Desuden blev hendes næring indskrænket, således at hun normalt heller ikke på landet kunne modtage fødende kvinder i sit eget hjem. I instruksen er det tillige forudsat, at lægen skulle udøve en mere aktiv tilstedeværelse ved fødsler, noget der både indikerer en faktisk øget tilstedeværelse af læger og gav holdepunkt for lægens dispositioner i denne situation.¹¹⁴

Den moderne læge

Netop sygdoms- og dødsstatistikken kom der et stærkere greb om i 1870-erne. Dødsårsagsstatistikken blev fastlagt for mange år frem, og sygdomsstatistikken blev reformeret med udgangspunkt i et forslag, som Hornemann havde udarbejdet, oprindeligt i Hygiejnisk Udvalg. For dødsårsagsstatistikken var ligsynsloven fra 1871 udtryk for et skift i hensyn fra den oprindelige intention om at hindre begravelse af skindøde til nu også i højere grad at lade denne statistik indgå i det forebyggende sundhedsarbejde – et skred fra hensynet til den enkelte til hensynet til befolkningens generelle sundhed. Det var samtidig et udtryk for lægernes villighed til at påtage sig arbejde ud over det snævert behandlingsmæssige, i forlængelse af lægernes øvrige administrative journal- og indberetningsarbejde. Sundhedskollegiet havde argumenteret for, at alle ligsyn skulle ske ved læge, men dette synspunkt kom ikke igennem, på trods af, at der havde været god anledning til at håbe på, »at den stigende velstand hos be-

114. Instruks for jordemødre af 28. september 1877.

folkningen og det større antal læger ville have kunnet give lovgivningsmagten mod til at gennemføre en ordning, hvorved der blev tilvejebragt en nogenlunde pålidelig statistik«, som Ugeskrift for Læger udtrykte det.¹¹⁵

Selvom stigningen i efterspørgslen efter lægernes ydelser ikke var helt så stor som lægerne selv mente det rimeligt, var der tale om en udvidelse af markedet for sundhedsydelser, netop udtrykt i forøgelsen af antallet af sygekasser. Med sygekasserne blev der etableret et nyt forhold mellem lægen og hans patienter, hvor sygekassene stod som betaler af ydelserne eller arbejdsgiver for lægen.¹¹⁶ Med de behandlende ydelser fulgte de administrative. Lægens attest havde tilbage fra ca. 1830 været den almindelige dokumentation, der skulle til for at en person som syg kunne få udløst ydelser fra kassen.¹¹⁷ Lægens medvirken i dette led blev fortsat en nødvendig kontrolfunktion, som man lovgivningsmæssigt tyede til, når man skulle hindre misbrug. Stigningen i antallet af sygekasser ændrede dermed både kvantitativt og kvalitativt de praktiserende lægers arbejde.

Den offentlige understøttelse af et udvidet sundhedsmarked var umiddelbart måleligt tillige på hospitalsområdet og ved tilknytning af ansatte læger. For København blev der

115. Citeret fra Børre Johansson, *Den danske sygdoms- og dødsårsagsstatistik*, (Kbh.: Munksgaard, 1946), p. 107–112, p. 175.

116. Dette skred bliver især tydeligt, hvis man ser på udviklingen længere frem. Sygekasse-spørgsmålet gav i Tyskland omkring århundredskiftet anledning til konflikt mellem lægerne og sygekasserne, en konflikt, som lægerne vandt, se Claudia Huerkamp i Geoffrey Cocks og Konrad Jarausch, *German Professions 1800–1950* (New York og Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 79. De danske læger var opmærksom på de tyske forhold, og drøftede selv muligheder for at benytte sig af fagforeningernes styrke, se lægeforeningens officielle leder i Ugeskrift for Læger, 1914, p. 1–5. Svend Christiansen, »Sygekasseloven af 1892. Forudsætninger og tilblivelse« i *Fra Laugskasser til Folkeforsikring*, Sygekassenævnet (Udg.), (Kbh.: Egmont H. Petersen) har p. 55 redegjort for de etablerede lægers opfattelse af, at sygekasserne omkring 1887 påførte lægerne urimelig konkurrence ved at optage medlemmer, der ikke var ubemidlede.

117. Svend Christiansen, p. 16.

vedtaget love om ansættelse af 24 og 26 kommunelæger i 1871 og 1881, og der blev løbende givet tilskud til uddannelse og etablering af sygeplejersker udenfor København (fra 1876).

For den offentlige hygiejne blev nye arbejdsfelter etableret med vedtagelse af 126 nye sundhedsvedtægter i 1885 og adskillige tillæg i 1887 og 88.

Et vigtigt område, nemlig tandpleje, blev gjort til et hverv for ikke-læger. Dette skete med Sundhedskollegiets velsignelse. En fraktion på det almindelige danske lægemøde i 1887 foreslog en resolution, der fordømte dette, men dette forslag blev taget af bordet og konflikt med tandlægerne afværget.¹¹⁸ Samlet var disse ændringer udtryk for, at der blev skabt en ny lægetype, for hvilken forebyggelse, popularisering og administrative opgaver fik større vægt.

Denne ændring blev tilvejebragt ved en ændret opgavefordeling gennem den offentlige sektors regelfastsættelse og havde som forudsætning, dels et stigende antal af læger og præcisering af deres opgaver, dels en opdeling af sundhedsopgaverne, hvor lægeopgaver blev uddelegeret til f. eks. tandlæger og en ny gruppe, sygeplejerskerne opstod, og en væsentlig del af hygiejne og arbejderbeskyttelsesspørgsmål gled fra lægerne over til andre faggrupper.¹¹⁹

Denne nye lægetype blev ikke skabt i eller af Sundhedskollegiet, og de initiativer, der skabte forudsætningerne for de nye lægeopgaver blev ikke taget i Kollegiet. Men kollegiet var på flere måder aktiv i processen.

Kollegiets muligheder for at medvirke blev forringet i 1890-erne. Optagelseskriterierne med selvsupplering bevirkede, at udskiftningen altid var foregået meget langsomt; Mange sad i kollegiet i 20 eller 30 år. Den lægevidenskabelige udvikling forløb særdeles hurtigt i 1890-erne, nye discipliner opstod, bakteriologien ændrede grundlæggende ældre forestillinger, en underskov af faglige specialforeninger og konferencer blev dannet. Kollegiets medlemmer blev marginaliseret på vig-

tige spørgsmål, som tuberkulose, veneriske sygdomme, kødkontrol og privilegietildelinger, og der opstod andre alliancer mellem de nye læger og Venstre, hvor kollegiet i en lang periode havde været forbundet med Højre.¹²⁰ Den forbindelse mellem videnskab og politik, der var så afgørende for lægernes opgaver blev dermed knyttet udenom kollegiet, f.eks. i foreninger, der havde enkelte sundhedspolitiske mærkesager på programmet.¹²¹ Samtidig initierede Den Almindelige Danske Lægeforening begrebet konfliktfond og fagforening for læger samt etiske regler, der blev vedtaget i 1892.

Forhandlingerne omkring sygekasseloven af 1892 var præget af denne alliance mellem navnlig venstrepolitikeren Neergaard og de læger, der samlede sig omkring de liberalt influerede foreninger, heriblandt Julius Petersen, Edv. Ehlers, der var ekspert i hud- og kønssygdommer og Lorenzen, der var engageret i Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, samt E. A. Tscherning, der var formand for Medicinsk Selskab.¹²²

Genforhandling og interaktion

Abbotts teori om stadige genforhandlinger af professionsjurisdiktionerne kan på mange måder siges at være relevant for de aktiviteter, der kan iagttages på sundhedsområdet 1870–1900, og sådanne forestillinger om faglige jurisdiktioner, bekæmpelse af udfordrere til monopol og opretholdelse af det offentligt støttede system har da også været en levende del af aktørernes egne handlinger og motiver. Der er desuden tale om en klar tendens til, at

120. Om den politiske magtkamp mellem kollegiet og Alberti som optakt til medicinalreformen fra 1908–21 se Knud Erik Madsen, *Dansk Sundhedspolitik 1901–21*.

121. Eksempler på sådanne foreninger er Ligbrændingsforeningen (1881), Foreningen til Kønssygdommes Bekæmpelse (1902), Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse (1901). Foreningsdannelser blev desuden foretaget indenfor børnesygdomme, skolehygiejne og kræft.

122. N. Neergaard, *Erindringer fra Ungdomsaarene og fra mit politiske Liv*, (Kbh.: Gyldendal, 1935), p. 155–300.

118. V. Christoffersen, p. 174.

119. Jfr. Abbott, p. 79–91.

den dominerende eller monopolhavende profession, fx. de traditionelle læger overfor homøopaterne i højere grad har benyttet sig af den legale sektor, medens den udfordrende profession har benyttet offentligheden som forum. Genforhandlinger med hver sit modsat rettede formål foregik sideløbende i forskellige fora. Medens Rigsdagen har været optaget af det af Hass inspirerede forslag om ophævelse af lægemonopolet, har kollegiet været optaget af at udbygge det offentlige lægesystem netop under hensyn til ængstelse for stormløb herpå.

Til gengæld har også den i andre henseender dominerende profession, lægerne, virket offentligt, knapt så meget til forsvar for mono-polet, som til udvidelse af deres jurisdiktion. Dette kan også betragtes som en form for oplæg til genforhandling. Dermed relativiseres begrebet dominerende profession noget, men betragtningen om, at et krav på ny jurisdiktion normalt bliver fastsat i offentligheden og på arbejdspladsen snarere end i den legale sektor synes at have en vis bæredygtighed. Dette gælder både, hvor dette krav kommer fra en veletableret profession og hvor det fremsættes fra en egentlig udfordrer.

Dernæst kan man spørge, om Abbotts tankegang om intervallerne mellem genforhandlinger i de forskellige fora er holdbar. Indenfor det danske sundhedssystem synes det som om genforhandling i denne periode ikke er noget, der foretages på en gang, men mere jævnt og med mindre justeringer. Man kan godt fremstille genforhandlingen af jurisdiktioner i det danske sundhedsvæsen således, at man fremhæver reformen med lov om sundhedsvedtægter i 1858, instruks for embedslægerne i 1877 og lov om medicinalkommissionen i 1908 som de afgørende legale genforhandlinger i den legale sektor. Hermed støttes teorien om at genforhandling i den legale sektor finder sted med lange mellemrum, i dette tilfælde med 19–31 års intervaller, og 50-års intervaller, hvis man ser på gennemgribende omorganiseringer. Men samtidig ser man dermed bort fra de udvidelser og justeringer af lægernes opgaver, der blev resultat af de love og bekendtgørelser, der blev vedtaget i den mellemliggende periode, og de

genforhandlinger, der blev forsøgt, men ikke vedtaget, som f.eks. forslag til lov om et Sundhedsråd. Vanskeligheden ligger muligvis i jurisdiktionsbegrebet, der så at sige følger professionen, når den først har etableret sig. Enhver ny opgave er en ændring af jurisdiktionen, enten der er tale om overtagelse af andres opgaver eller definition af et nyt område. I et sundhedssystem som det danske har sådanne udvidelser og justeringer ofte en legal side, og selvom de grundlæggende rammer forbliver uantastet vil disse ændringer kunne implicere en ny udstrækning af jurisdiktionen.

Lægen i forvaltningsretten

Lægernes opgave som civilisationens agenter blev formuleret i normative former i den forvaltningsret, som juristerne udviklede netop i disse årtier. Helbred og sundhed blev betragtet som de vigtigste forudsætninger for den åndelige og økonomiske udvikling. Udgangspunktet var, at det var den enkeltes *pligt* at sørge for sin sundhed. Da den enkelte ikke i alle tilfælde kunne opfylde denne pligt på grund af faktorer, for hvilke han ikke selv var ansvarlig, så blev staten nødt til at gribe ind, og den enkelte måtte derfor tåle indgreb i sin personlige frihed. Disse betragtninger var en etableret og sællesskandinaviske opfattelse, der gik igen næsten enslydende i den danske forvaltningsret fra 1870 til den nordiske retsen-cyklopædi fra 1887. Den nordiske encyklopædi var udarbejdet med udgangspunkt i forhandlingerne på de skandinaviske juristmøder, der blev etableret i 1876, og som blev en integreret del af den redefinering og reorganisering af retsvidenskaben, som disse skandinaviske juristmøder var en del af.¹²³

Staten havde ingen forpligtelse til at sørge for den enkeltes helbredelse, men måtte ind-

123. C. G. Holck, *Den danske Statsforfatningsret*, C. Goos og J. Nellemann (udg.), (Kbh.: Gyl-dendal, 1870), se formuleringen p. 263, sammenholdt med Aschehoug, Berg og Krieger, p. 236–37.

skrænke sig til at stille dertil autoriseret personale til stede, og bortset fra embedslægerne var lægerne i det hele at betragte som private næringsdrivende.¹²⁴

Betragtningerne om sundheden som en pligt for den enkelte faldt godt i tråd med de argumenter, som lægerne i 1868 kunne fremføre i Kgl. Medicinsk Selskab som begrundelse for at opretholde lægemonopolet. Schleisner, Hornemann og Stadfeldt var her de mest fremtrædende debattører, og alle tre understregede de med forskellige nuancer ønskeligheden i at få etableret begrænsninger for den personlig frihed: Den enkelte var ikke berettiget til at indhente lægehjælp, hvor han selv mente det bedst. Befolkningen var hensunken i uvidenhed og enfoldighed, og vidste ikke at skelne hjælp fra skade, (Schleisner), det var generelt på tide at trænge de frihedsbestrebelse tilbage, der var ved at blive det spøgelse, der knuste alle andre hensyn, (Hornemann) lægen måtte som formynder for det ufødte barn sikre, at det var den sagkyndige læge, der varetog fødselsområdet overfor den kvaksalver og jordemoder, der kunne fristes til at overskride sine instrukser (Stadfeldt). I det hele var der en understregning af risikoen for den offentlige sundhed ved at give kvaksalvere bedre muligheder (som i et syfilis tilfælde, som Engelsted anførte) og en opfattelse af sammenhæng med stormløb på sagkundskaben også fra de andre fakulteter, teologi, undervisning og retsvidenskab i form af forslag om frigivelse af sagførergerningen.

Deltagerne i diskussionen havde det straks sværere med betragtningen om, at lægerne var at betragte som næringsdrivende. Det var netop næringsfrihedens princip, man ikke ville have indført på lægehvervets område.

Den eneste kontrol med, at en rimelig sundhed kunne opretholdelse blev efter lægernes opfattelse deres egen virksomhed. 5% af befolkningen blev vurderet til at ville overgive kvaksalverne deres tillid, hvis de fik adgang dertil, og da dårlige lægemidler ikke kunne bevises uden ved kemisk analyse og forholdet mellem patient og kvaksalver ville være luk-

ket på grund af deres indbyrdes frimureri og vanskelige bevisligheder ville konsekvensen være den videnskabelige læges endeligt undtagen i de største byer.

Ikke alle læger var enige i disse betragtninger. Julius Petersen var på det nordiske lægemøde i 1876 udsendt af Den Almindelige Danske Lægeforening. Han udtalte på mødet, at det ikke var lovgivning, der skulle til. Lægerne skulle vinde befolkningens tillid gennem udbredelse af de almindelige sundhedsforanstaltninger. »Thi har folket først lært det velsignelsesrige ved de forskrifter for helbredets vedligeholdelse, som den videnskabeligt dannede læge er i stand til at give, vil man også som patient gerne give sig i hans vold.« Lægeforeningens officielle standpunkt var dog på linie med Medicinsk Selskab, idet man på lægemødet i 1867 vedtog en resolution om bibeholdelse af lægemonopolet, idet »frigivelse ikke ville være til befolkningens gavn«.¹²⁵

De retlige betragtninger i de forvaltningsretlige systemer gik videre end til opretholdelse af embeds- og monopolsystemet, og betonedede behovet for indholdsmæssigt at foreskrive bestemmelser om, »hvorledes disse interesser skulle fremmes«.¹²⁶ Hermed blev de enkelte sundhedsbestemmelser indpasset under det overordnede begreb, der hed den enkeltes pligt til at sørge for sit helbred. Bestemmelser om vaccination, om smittefare i skoler, om børnearbejde i fabrikker, om smitsomme sygdomme var efter dette system formuleret som en pligt for den enkelte til at sørge for sit helbred eller den opvoksende generations sundhed. Interessernes udformning blev dog i et vist omfang fastlagt af de læger, der skulle forvalte bestemmelserne, i kommissionsarbejdet i forbindelse med de smitsomme sygdomme, eller i offentligheden, som Hornemanns oplæg til resolution om en lov om børnearbejde: I de tilfælde, hvor som ved børnearbejde, de voksne ikke levede op til deres forpligtelser, måtte staten lovmæssigt skride ind og sikre en ansat fabrikslæge, der i

124. Holck, p. 269–71 og Aschehoug, Berg og Krieger, p. 251–53.

125. S. Meyer, »Den Almindeligste Danske Lægeforening 1857–1907«, *Ugeskrift for Læger*, (1907), p. 819–858, sp. p. 840.

126. Aschehoug, Berg og Krieger, p. 239.

kraft af sin personlige integritet kunne være ven og beskytter for de svage. Denne beskyttelse var samtidig bolværk mod at syge og forrådnede individer blev den gæringssubstans, der kunne få arbejdermasserne til at bruse op. Hornemanns opfattelse af lægen i den forbindelse var netop hverken lægen som næringsdrivende, embedsmanden med dennes pligter, eller som en person, der ville have den ansattes afhængighed af fabrikkere som arbejdsgiver. Hornemanns opfattelse af de danske læger var, at de i kraft af deres professionelle viden og etiske opfattelse ville optræde som uafhængige rådgivere, der kunne formidle information om, hvordan forholdene skulle indrettes: »Lægerne i Danmark er af den solide slags: De siger sandheden.. er de svages beskyttere.. endemålet for lægevidenskaben er det humane formål.«¹²⁷

Forbindelsen mellem lægegerning og opdragelse var et integreret led i de hygiejniske bestræbelser. Overført fra individet til massen kunne denne forbindelse indikere en ny opgave for lægen, nemlig løsning af arbejderspørgsmålet i konflikter mellem arbejdsgiver og arbejder i arbejdstiden (legemlig sundhed) og konflikt mellem de rige og de fattige efter arbejdstiden (et sundt boligmiljø). De sociale forhold blev f.eks. anvendt af den københavnske embedslæge F. F. Ulrik som argument for sanering af Peder Madsens Gang i det centrale København.¹²⁸ Pariserkommunen i 1871 synes at have skabt et skel for både lægers og politikeres sociale argumentation. I 1868, hvor man kunne have talt til fordel for læge-

monopolet med sociale argumenter holdt man sig fra lægeside udelukkende til bekymring for videnskabeligheden og beskyttelse af almuen mod dens egen dumhed, og den sociale betoning af det sociale sikrings synspunkt, der blev anført af Landstinget i dets betænkning i 1874, var fraværende i betænkningen fra 1868.¹²⁹

I retlig sammenhæng indgik den sociale hygiejneopgave i det samlede problemkompleks omkring arbejderbeskyttelse, byfornyelse og byplanlægning. Her blev det formuleret som et ønske om funktionsopdeling samt naboretlige betragtninger, hvor en del af overvejelserne netop gik på, om man kunne opstille regler for beskyttelse af arbejderens boligmiljø.¹³⁰

Professionens indflydelse på organ og regel

Undersøgelsen af sundhedskollegiets virksomhed i 1870–90 synes at vise, at lægernes trang til udvidelse og befæstelse af deres opgaver spillede en betydelig rolle for den regulering, der blev fastlagt i perioden. Deres motiver definerede de selv som uegennyttige. Der var tale om udbygning af et velordnet medicinal- og sundhedsvæsen til det almene vel. En uundgåelig følge heraf var øgede opgaver for det autoriserede personale, da lægerne og det øvrige autoriserede personale, tandlæger, jordemødre og apotekere var garanti for ydelsernes kvalitet. Reguleringen fra 1870–1900 bestod ikke i store, omfattende nyvurderinger, men mindre justeringer, hvorved sundhedsmarkedet blev opdelt, grænserne mellem de enkelte personalegrupper blev præciseret, og offentligheden fik pålagt flere pligter med hensyn til at sørge for eget helbred, i overensstemmelse med den grund-

129. Rigsdagstidende, 1867/68, Tillæg B, sp. 129–48, i modsætning til samme, 1874/75, sp. 42, der omtaler statens beskyttende indgriben i de mindre heldigt stillede og oplyste samfundsklassers interesse.

130. Jfr. *Forhandlingerne på det 3. nordiske Juristmøde*, p. 136–162 og Aschehoug, Berg og Krieger, p. 241. Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen, p. 85–87.

127. E. Hornemann, »Om Børns arbejde i Fabrikker, særligt med henblik på vore forhold. Efter et indledende foredrag i det første nordiske Industrimøde i København juli 1872«, *Hygiejniske Meddelelser*, 7. bd. (Kbh.: Jacob Lund, 1872), p. 151–94, sp. s. 190–91.

128. F. F. Ulrik, »Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdomsfokus her i staden«, *Hygiejniske Meddelelser*, bd. 7, (Kbh.: Jacob Lund, 1872), p. 1–34, sp. p. 27: »Navnlig i denne tid [må] Paris' endnu øde tomter og hærgede mindesmærker være en alvorlig påmindelse. . . « Se desuden Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Christensen, p. 87–88 og Jørgen Dalberg-Larsen, *Rettsstaten, velfærdstaten og hvad så*, (Kbh.: Akademisk Forlag, 1984), p. 103–07.

læggende holdning herom i den samtidigt udformede forvaltningsret.

Udfordringen til lægerne kom fra to fronter, dels fra nye sundhedsprofessioner, dels fra politiske, offentlige angreb på lægernes jurisdiktion som sygebehandlere. Den første udfordring optog lægerne i det væsentlige som en kærkommen anledning til at uddelegere arbejde, som man ikke selv ønskede at tage sig af, men i 1890-erne blev de mange specielle terapeuter en trussel mod lægernes arbejde. Angrebet mod lægernes behandlingsmonopol var af en mere grundlæggende art, og var inspireret af frihedsbevægelserne omkring århundredets midte. Professionsteoriens formodning om betydningen af professions symbolske værdi synes at blive bekræftet i diskussioner om bevaring af lægemonopolet og udvidelse af lægeopgaverne indenfor de smitsomme sygdomme. Uanset at den terapeutiske værdi af lægernes indsats var tvivlsom og lægerne var grundlæggende uenige på dette tidspunkt, hvor lægerne stod overfor et videnskabeligt gennembrud, var der en fløj af konservative politikere, der forsvarede lægemonopolet. Begrundelsen var, at man måtte slutte op om lægerne, simpelthen fordi de var videnskabelige.

En ny udfordring, som lægerne selv tog på sig var hygiejnespørgsmålet, et område, som de offentligt udviklede og redefinerede i takt med kulturelle og sociale behov, som implicerede såvel dannelse af det enkelte individ som udvikling af institutioner og retlige forskrifter som et led i den kollektive opdragelse af arbejderklassen og etablering af et familiemønster med kvinden som ansvarlig for familieomsorg. Øgede statistiske og administrative opgaver og tættere tilsyn med jordemødrene var andre af den slags udvidelser af den lægelige jurisdiktion, alle fastlagte ved nye instrukser udarbejdet af eller godkendt af det offentlige sundhedsvæsen, her i sammenhæng med en teknologisk nydannelse.

Det institutionelle udgangspunkt med et sundhedsvæsen af kontinental, europæisk art har haft indflydelse på lægernes valg af mål

og strategier til fremme af deres professionelle krav. Fordi det danske sundhedsvæsen var så indarbejdet blev lægerne orienterede i retning af den offentlige sektor. Sundhedskollegiets mere fremtrædende medlemmer gav internt udtryk for, at det statslige embedssystem og lægemonopolet var kernen i medicinalvæsenet. Men samtidig kunne en modstående opfattelse af lægens selvstændighed trives. Et stigende antal af praktiserende læger fra omkring århundredets midte gav i 1872 en grobund for formulering af en mere anglo-amerikansk præget ideologi og selvopfattelse af de danske læger som selvstændige, solide, sandhedssøgende mænd. På dette tidspunkt har lægerne allerede været ved at udvikle sig til en gruppe af ansatte professionelle, med kommunen eller sygekassen som deres arbejdsgivere. Denne udvikling var lægerne selv med til at fremme ved deres initiativer i og udenfor sundhedsvæsenet.

Den juridiske teoris opfattelse af intentionerne bag sundhedslovgivningen var til en vis grad sammenfaldende med lægernes. Sundhedsreguleringens intention var at virke som et værn om den autoriserede medicin. Dette værn var sat, ikke af hensyn til eller en rettilighed for den enkelte borger, men som et led i den enkelte borgers pligt overfor samfundet til at drage omsorg for sin egen sundhed. Retssystemet blev set i den paternalistiske rolle at værne den enkelte mod hans egen dumhed og letsind. Om et sådant værn også rent faktisk blev retssystemets funktion er et andet spørgsmål. Der er nogen usikkerhed om, hvorvidt f. eks. reglen om lægemonopolet havde den virkning effektivt at afholde folk fra at søge kvaksalvere. Men der er ikke tvivl om, at alle opfattede det sådan, at hvis reglen ikke var der, så ville søgningen til kvaksalvere blive større. De faglige, nationale og fællesskandinaviske fora for henholdsvis læger og jurister var væsentlige for udviklingen af disse opfattelser, og Sundhedskollegiet var i 1870-erne og 80-erne det administrative organ, der videreformidlede disse opfattelser til den politisk/legale sfære.

Anmeldelser

Reerslev Kirkebog 1736–1856. Ved Bent Thestrup og Oscar Udsholt. Udgivet af Dragsholm Lokalhistoriske Forening 1991. 300 s. ill. Kr. 135,00. Forhandles af: Bent Thestrup, Th. Nielsensvej 2, 4540 Fårevejle.

Kirkebøgerne er guld værd for slægtshistorikere og mange andre. Tænk blot på Gustav Bangs banebrydende studier i århundredets begyndelse og på moderne demografers edb-behandling af kirkebørgernes data om familieliv og mobilitet. De ældre kirkebøger er godt spredt i form af mikrofilm, men de kan være slidte og i begyndelsen må de fleste bruge en masse tid på at finde ud af præstens »system«, i hvert fald indtil skemabladerne blev indført i 1814. Alt i alt er det derfor herligt, når nogen har overkommet slidet med at transskribere og udgive kirkebøgerne, ovenikøbet med registre.

Det er sket nogle gange inden for de seneste år, og nu foreligger kirkebogsoplysningerne fra sognet Reerslev i Ramsø og Tune herreders provsti, d.v.s. i den nuværende Høje-Tåstrup kommune ved København. Udgiverne har fået ideen ved arbejdet med en bog om samme sogn, som de udsendte i 1989 (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1990 s. 47). Reerslev Kirkebog 1736–1856 er blevet en smuk og nyttig bog, som sognepræsten i Reerslev, Preben Hedegaard, har tegnet stemningsfulde vignetter til, og mange lokale firmaer har ydet økonomisk støtte til. Bogen er pænt og overskueligt trykt og indførslerne er med stor omhu gengivet ord- og bogstavret. Navnregistre, der spænder over hele tidsrummet, gør den nem at bruge ved slægtsforskning og navneforskning.

Stoffet ligger der også som et godt udgangspunkt for flere lokalhistoriske studier, men brugeren bør da selv skaffe sig overblik over, hvad det egentlig er der er udgivet, for det mangler der nogle ord om i bogen. Der står f.eks. ikke, at originalkirkebøgerne findes i Landsarkivet i København, at udgaven dækker 3–4 bind kirkebøger, at den begynder i 1736, fordi de ældre ikke findes, og at året 1856 ikke er afslutningen på et af originalbindene, men et (vilkårligt?) valgt skæringsår af hensyn til begrænsning af bogens omfang. De mindre lokal-kendte ville også have været tjent med en mere klar angivelse af, hvilket Reerslev, der var tale om (ovenstående lokalisering er anmelderens forbrugerpålysning!). For den, der er vant til at benytte kirkebogsstoffet er de lovmæssige rammer om dem måske en selvfølge, men navnlig ved afsnittene med offentlig skrifte og barselskvindernes introduktion var det ønskeligt med et par noter om

disse handlinger. Havde der f.eks. stået, at det offentlige skrifte blev afskaffet i 1767, havde læserne (og udgiverne) ikke behøvet at undre sig over, hvorfor disse indførsler ophørte i 1766 (s. 275). Nuvel, det er stof, der let kan slås op, f.eks. i Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk (DHF 1991), hvor man også kan finde henvisninger til litteratur om kirkebøgerne og deres udnyttelse.

Indvendingerne angående det udgivelsestekniske må opfattes som en detalje i forhold til helheden, som udgiverne og deres hjælpere fortjener tak for. På tryk kan flere nu blive overbevist om, at arkivalier ikke automatisk er tørre. Især er mange af 1700-tals indførslerne fyldige, og har man blot lidt fantasi, efterlader læsningen hurtigt billeder af menneskeskæbner i lys og skygge. Navnlig det sidste.

Margit Mogensen

Jens Engberg: *Blikude.* Blik- og Rørarbejderforbundet 1890–1990, 1990, 400 s. Udg. af Blik- og Rørarbejderforbundet.

I de senere år har flere fagforeninger engageret professionelle historikere til at skrive deres jubilæumsskrifter. Der er kommet mange gode og vel-skrevne bøger ud af samarbejdet mellem fagbevægelse og faghistorikere. Keld Dalsgård Larsen var en af de første. Han var nogle år »hushistoriker« for fagbevægelsen i Silkeborg og skrev også for fagforeninger andre steder. Jens Engbergs bog om blikkenslagere og rørlæggere, som er seneste skud på stammen, giver anledning til visse overvejelser over denne særlige genre indenfor historieskrivning.

Den første bølge af fagforeningsjubilæer – 25 år – blev fejret omkring 1. Verdenskrig med en række bøger skrevet af hovedaktørerne i kampen for anerkendelse. Flere af værkerne har nærmest karakter af personlige erindringer fra en pionertid rigt udbygget med citater fra overenskomster og forhandlingsprotokoller, som forfatterne selv har været med til at formulere. Deres emne er kampen: for højere løn, bedre arbejdsvilkår, kortere arbejdstid og en ordentlig behandling fra arbejdsgivernes side. Forløbet er ofte skildret med en detaljrigdom, der kan virke overvældende, men klart fremstillet i den omstændelige stil, som præger folk, der først i en moden alder er blevet vænnet til at udtrykke sig skriftligt, og ind imellem oplyst af markante formuleringer, der bider sig fast. Skildringerne har selvspejlelsens ægthed. Der er monumentale værker imellem, som nutiden benytter som kildesam-

linger snarere end som fremstillinger af et historisk forløb. Blikkenslagerforbundets legendariske formand Carl Lythjohan skildrede i 1915 den 25-årige udvikling, han selv havde været hovedkraften bag.

Ved 50-års jubilæerne havde grundlæggergenerationen takket af. Deres efterfølgere overlod som regel til journalister fra den socialdemokratiske presse at føre historien ajour. Alene i blikkenslagerens bibliografi træffes A. C. Meyer, Ernst Christiansen og Carl Th. Jørgensen. Det kom der en helt anden historie ud af. Resultaterne blev sat i forgrunden på bekostning af kampen. Nu var det ikke længere den kæmpende fagbevægelse, der holdt jubilæum, men den fremgangsrige organisation, der fejrede, at den havde bragt det så vidt. Det er letlydende, velskrevne skildringer med megen omtale af de farverige personligheder skrevet med forståelse for anekdotens betydning for fremstillingen.

Nu er festskrifterne nået til deres tredje stadium, det faghistoriske. Det kommer der en helt tredje historie ud af, der er lige så karakteristisk for sin tid som de foregående. Emnets grænser er udvidet. Generelle forhold og organisationens samspil med det omgivende samfund spiller en større rolle. Forholdene på arbejdspladsen og privatlivet får også mere plads. Fremstillingerne bygger på et bredere kildemateriale, især bliver erindringer og interviewmaterialet udnyttet – både allerede eksisterende samlinger og nyt, som er kaldt frem til lejligheden. Alt i alt er synsvinklen blevet mere kulturhistorisk og mindre fokuseret på konflikter.

Blikkenslagerforbundet er et af de små fagforbund med idag godt 7.000 medl. I 1930'erne var tallet godt 2.000, men det steg i slutn. af -40'erne, da forbundet fusionerede med rørlæggerens fagforening. Forbundet har været ude af focus i forhold til arbejderbevægelsens historie dels på grund af sin størrelse dels fordi det i en lang periode (1900–41) stod uden for De samvirkende Fagforbund. Det røg ud i kølvandet på Septemberforliget, som bliktudene tog afstand fra, og blev ude, så længe erindringen om begivenhederne var levende. Ikke desto mindre var forbundets ledelse urokkelig socialdemokratisk og tog afstand fra kommunistiske kandidater.

Der har været stor stabilitet i ledelsen. Forbundet slider nu på sin ottende formand, men de 72 år 1905–77 havde forbundet kun tre formænd.

I det meste af sin 100-årige levetid har forbundet været i defensiven over for andre forbund. Blikkenslagerne følte især deres beskæftigelse truet af blikvarefabrikkerne, der ansatte ufaglært arbejdskraft. Grænsestridigheder med andre forbund faldt dog mest ud til blikkenslagernes fordel. Tagdækning med kobber, zink og skifer blev deres opgave på bekostning af kobbersmedene, mens rørlæggere, der udførte sanitetsarbejdet og centralvarmen, sent blev slået sammen med bliktudenes fagforbund.

Arbejdsområdet var under omlægning allerede da forbundet blev stiftet. Bygningsarbejde spillede en større og større rolle, og det gjorde skralde-spande også på bekostning af lygter og temaskiner.

Jens Engberg har skrevet »bliktudenes« historie gennem 100 år på 370 sider incl. billeder. Bogen har det hele med: ca. 60% handler om forbundets indre liv og konflikter, ca. 20% om arbejdsforhold og ca. 20% om privatlivet. Dispositionen er i overensstemmelse med tidens krav om at sætte emnet i sammenhæng med samfundsudviklingen. Bogen er velskrevet, og forfatteren forstår at styre sig. Han holder sig stort set til emnet, selv om man enkelte steder er på nippet til at føle, at han er løbet ud langs tangenten, men just som man synes, at nu kan det være nok, kobles forbindelsen til bogens emne.

Nogen forhåndsviden må historikeren dog forudsætte hos læseren, og forfatteren har da foretaget nogle valg, som ikke altid er rigtige: Påskekrisen bruges som overskrift på et afsnit, og dens optakt og forløb omtales langt mere detaljeret, end der er behov for. Formuleringen: »Til dem (nationale kredse) hørte kongen, han hed Christian 10., og han afskedigede regeringen...« hører hjemme i den elementære undervisning. I samme forbindelse får vi noget at vide om syndikalisterne, og da vi når tilbage til blikkenslagerforbundet får det skudsmål: »Nok et af de mindst syndikalistisk-påvirkede forbund...« (s. 143–45). Hvortil da den megen snak?

Modsætningsvis omtales begivenhederne i 1899 familært som »storlock out'en« eller »den store konflikt«, som enhver bør kende på forhånd (s. 73). Et halvt år efter blev forbundet ekskluderet af DsF, fordi det i strid med Septemberforliget støttede nogle strejkende medlemmer på B & W. Den engagerede læser brænder efter at få at vide, hvorfor de strejkede, og hvilke ophevede debatter, der udspillede sig, før DsF tog den alvorlige beslutning at skride til eksklusion. Denne meget væsentlige begivenhed i forbundets historie, hvor både holdninger og følelser var på spil, gøres forbi på en fattig halv side.

I andre sammenhænge, hvor blikkenslagerne delte vilkår med det øvrige samfund, sprænger teksten rammerne for en fagforeningshistorie. Oplevelser under militærtjeneste (s. 229) er ikke meget vedkommende, og to århusianske svendes indsats i modstandskampen har intet at gøre med deres arbejde som blikkenslagere og kunne være mindet efter fortjeneste selv i en kortere omtale (s. 244–46). Sådan er der en gennemgående usikkerhed i vurderingen af, hvad der er stort og småt.

Fagbevægelsen ønsker tydeligvis at blive skildret som en del af samfundet, og heri er den på linie med den herskende tendens i historieskrivningen, der i stort omfang vælger emner med et kulturhistorisk aspekt og lægger vægt på sammenhængen med tilgrænsende områder. Det skaber imidlertid

nogle problemer med grænsedragningen: Hvad er væsentligt og hvad er ikke.

Beretninger om hjemmets forhold vækker altid interesse, og det er forståeligt, at forfatteren lader sig rive med af de gode fortællere, men beretningerne handler ikke blikkenslagernes hjem, men derimod deres barndomshjem, og kun få er vokset op med faget. Her får kilderne lov at bestemme for meget.

Der er gjort rigt brug af forbundets arkiv, især hovedbestyrelsens forhandlingsprotokol, og Nationalmuseets håndværkererindringer, indsamlet i 1950'erne, er flittigt benyttet. I anledning af det forestående jubilæum bad forbundet sine knap 800 pensionister og efterlønsmodtagere skrive erindringer. 39 fulgte opfordringen, og det er ikke noget dårligt fremmøde. Medlemmerne fik tilsendt en liste over emner, man gerne ville have belyst. Herudover er der vist ikke gjort forsøg på at styre de skrivende.

Der citeres flittigt fra erindringerne, men fremstillingen bærer præg af, at det er en hidtil lidet anvendt kildegruppe, historikeren her har inddraget. Holdningen til deres anvendelse er langtfra færdigbearbejdet. Egentlig er de slet ikke brugt som kilder, men udelukkende som illustrationer til den én gang skrevne historie. Det er sprogligt synligt gennem den flittige brug af »f. eks.« og »for øvrigt«. Engberg er helt klar over forholdet og gør selv rede for anvendelsen i slutningen af bogen.

I betragtning af den livlige debat om indsamling af arbejdererindringer, der har udsundet sig de sidste ti år, kunne man vente en mere reflekteret holdning til dette materiale. Erindringer om dagliglivet er kvantitative kilder af en anden karakter end dem, historikere ellers anvender, og kan ikke bruges som det, Hugo Matthiessen kaldte »bevissteder«, og lader sig heller ikke behandle statistisk. De er mere end nogen anden kildegruppe præget af deres ophavssituation eller måske skulle man snarere tale om brugssituationen, da det i de fleste tilfælde er kilder, som brugeren (historikeren) selv har fremkaldt og haft mulighed for at præge (her ses bort fra den egentlige memoirelitteratur). De opstår i en vekselvirkning mellem meddelelsen og historikeren.

Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser (NEU) indsamler skrevne erindringer, som er besvarelser af detaljerede spørgelister, som er målrettet på bestemte grupper eller bestemte emner (tjenestepiger, sommerferier o. s. v.) og som bliver fulgt op af en efterfølgende korrespondance med uddybende spørgsmål.

De mange lokalt afgrænsede kampanjer for indsamling af arbejdererindringer fra de senere år er for de flestes vedkommende gennemført som båndinterview, hvor indsamleren har mulighed for med det samme eller i en følgende samtale at bede om uddybning. Interviewene er som regel lavet med udgangspunkt i spørgelister tilpasset faget.

Materialet er opstået i vekselvirkning mellem brugeren og meddelelsen, og det er førstnævnte, der sætter dagsordenen gennem sin spørgeliste, og resultatet bliver absolut ikke historieskrivning på arbejdsgeberens betingelser. De fleste interview er udpræget mundtlige i deres sproglige form og egner sig dårligt til gengivelse i skreven form. Stoffet skal bearbejdes, og der skal drages nogle konklusioner, der giver sammenfattende svar på de spørgsmål, der er stillet til meddelelserne.

Fremtidens forfattere af jubilæumsskrifter kommer til at disponere deres indsats anderledes. De kommer til at bruge meget tid på interviewning og bearbejdelse og relativt mindre tid på det traditionelle kildemateriale. Og de får brug for at kombinere historisk og etnologisk arbejdsmetode.

Jacob B. Jensen

Esther Petersen: *Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899–1940*. Dansk Sygeplejeråd, 1990. 237 s., ill. Kr. 132,00.

Denne bog er den fjerde i den række bøger om sygeplejerskernes historie, som Dansk Sygeplejeråd har udsendt med Esther Petersen som forfatter. To af de foregående er anmeldt af undertegnede i *Fortid og Nutid* nr. 3, 1989, og nr. 2, 1990.

Det har været Esther Petersens hensigt at undersøge, hvilke påvirkninger, dansk sygepleje fik fra udlandet, og hvorfra disse påvirkninger kom. Herunder koncentrerer hun sig om de menige sygeplejerskers møde med det internationale miljø i perioden 1899–1940. Hovedkilden er de breve og rapporter fra sygeplejersker i udlandet, som blev offentliggjort i *Tidsskrift for Sygepleje*. Desuden er anvendt enkelte erindringer. Esther Petersen gør selv opmærksom på, at man ved at anvende *Tidsskrift for Sygepleje* kun medtager beretninger fra de sygeplejersker, der var udsendt gennem Dansk Sygeplejeråd, og ikke dem, der var rejst ud på egen hånd.

Bogens første del dækker perioden frem til Første Verdenskrig og omhandler forskellige studierfaringer i udlandet. Der er beretninger fra England, Tyskland, Holland og Frankrig. Desuden fortælles om Dr. Depage's klinik i Bruxelles, hvor der var ansat en del danske sygeplejersker. I denne første periode tog de fleste til London og Tyskland, og uddannelsen bestod i praktisk arbejde ved et udenlandsk hospital eller anden form for praktisk sygeplejegering.

Anden del omhandler sygeplejerskernes arbejde som udsendte i årene 1912–1919 under krigen på Balkan og senere under Første Verdenskrig. Særlig interessant er en beretning fra Magdalene Tide-mand, der arbejdede blandt tyske krigsfanger i

Rusland 1916–1919. Disse fanger var anbragt i 30 landsbyer hos Baschkirfolket, »et uciviliseret Nomadefolk«, der levede i Kasakhstan. Hun var i lang tid den ansvarlige for sygeplejen blandt både tyskere og den lokale befolkning.

Alle beretninger fra sygeplejersker i krigshærgede områder vidner om den selvdisciplin, der skulle til for ikke at give op under de kaotiske og forfærdelige tilstande. Der manglede udstyr, arbejdspresset var stort, og alle kæmpede mod epidemier som følge af den utilstrækkelige hygiejne.

I løbet af mellemkrigstiden begyndte det at gå op for mange danske sygeplejersker, at de fagligt set var ved at tabe terræn (kap. 3). Dette skyldtes, at sygeplejerskeuddannelsen var ved at ændre karakter i de ledende lande, England og USA. Tendensen gik i retning af en egentlig uddannelse adskilt fra det praktiske arbejde på en hospitalsafdeling. Det var ikke længere nok blot at lære, mens man arbejdede som elev. Nu skulle man følge kurser og aflægge eksamen. I Danmark blev en egentlig sygeplejerskeuddannelse først oprettet i 1938 i Århus.

Bogen efterlader et indtryk af en række selvbevidste kvinder, der ikke gik af vejen for strabadser i deres bestræbelser for at udøve deres erhverv og i det hele taget udvide deres horisont.

Det kan kun hilses velkomment, at Dansk Sygeplejeråd med denne bog peger på de internationale påvirkninger, som den hjemlige debat også inden for sygeplejens område var og er inspireret af.

Birte Broch

Dansk toldhistorie bind I-V, udgivet af Toldhistorisk Selskab:

285 kr. pr. bd., sælges kun samlet.

I. Mikael Venge: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Viborg 1987. 313 s., ill.

II. Henrik Becker-Christensen: Protektionisme og reformer 1660–1814. Viborg 1988. 608 s., ill.

III. Henrik Fode: Liberalisme og frihandel, 1814–1914. Viborg 1989. 383 s., ill.

IV. Anders Monrad Møller: Etaten og traditionerne, 1914–1945. Viborg 1990. 403 s., ill.

V. Paul Gersmann, Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer: Fra importregulering til moms 1945–1986. Viborg 1987. 506 s., ill.

Den danske toldetat fejrede i 1982 sit 350 års jubilæum og har i den sidste menneskealder gennemgået så grundlæggende forandringer som næppe nogen sinde før. Alene af den grund var det pas-

sende at gøre status for etatens udvikling. Kort efter jubilæet i 1982 udkastede Toldhistorisk Selskab en ambitiøs plan om at lade etatens historie skrive af kvalificerede historikere.

Told og konsumtion har siden middelalderen spillet en afgørende rolle for de offentlige finanser. Og tilsvarende har told- og afgiftspolitikken spillet en afgørende formende rolle for dagliglivets vilkår. Ud fra dette synspunkt er det altså mere end en etatshistorie, der har skullet skrives. Afgifter og told er nemlig blandt de væsentligste kilder til den økonomiske historie. Og set fra socialhistoriens synsvinkel kan tolderne fortælle en spændende historie om kongens embedsmænd.

De første resultater af denne indsats foreligger nu. Som hovedbedømmelse må det slås fast, at værket er en overbevisende præstation, såvel fagligt som redaktionelt og boghåndsværksmæssigt. Det er en sjælden nydelse at se et så veltilrettelagt værk, med få trykfejl, let læselig typografi, få, men velvalgte og velproducerede illustrationer, et tilfredsstillende stikordsregister, og en flot og stærk indbinding. Det er da også en perlerække af fonds, der har mulighed for at sælge dette værk til en så beskeden pris.

Mikael Venges fremstilling er en hel danmarkshistorie ud fra toldens og afgifternes synsvinkel. Fremstillingen er overskuelig og ukunstlet (hvorved læseren måske kan ledes til at overse, hvor elegant forfatteren til tider sammenfatter en kompliceret og uindbydende forskningsdebat). Fremstillingen falder i tre dele. Først behandles højmiddelalderen med vægt på udmøntning, bytold og afgifterne af skånemarkedet, derefter beskrives udviklingen af øresundstolden, øksne- og hestetolden og sisen, som blev de tre vigtigste omsætningsafgifter i det udviklede senmiddelalderlige system. Venge viser, hvordan det fremvoksende bureaukrati effektiviserede systemet under renæssancen, og at afgifterne fik stigende betydning for statsfinanserne under Christian IV. Sluttelig samles toldens forhistorie og Venges fremstilling i toldforordningen af 1632, som markerer tilblivelsen af den egentlige toldetat. Venge understreger dog kontinuiteten i udviklingen før og efter 1632. Det skelsættende med forordningen var, at der blev en ensartet toldbehandling i hele monarkiet, bortforpagtningerne af tolden blev ophævet, og i stedet blev der oprettet et egenligt korps af toldbetjente. Nederlaget i 1658 medførte et administrativt og økonomisk sammenbrud, som er udgangsscenen for Venges fremstilling.

Det er lykkedes Venge at give en indbydende oversigt over et vanskeligt overskueligt felt, idet han hovedsagelig har baseret sig på den tilgængelige litteratur, især Poul Enemarks arbejder. Men den forfriskende konkrete synsvinkel, som Venge anlægger, er hans egen og giver fremstillingen en værdi, der rækker ud over håndbogens. Læseren kan danne sig et billede af de praktiske omstændig-

heder og vanskeligheder, der lå bag toldens opkrævning, og de kontante effekter, kongen kunne få ud af bureaukratiets vækst. Mikael Venge krydrer sit sprog med moderne begreber og vendinger, som nok kan skurre i nogle historikers øre. Men jeg synes, det er herligt at læse andet end tør normalprosa.

Henrik Becker-Christensen dækker enevældens periode. Tiden frem til 1720 var præget af, at Nederlandene satte meget snævre grænser for den danske toldpolitik. Kronen holdt sig imidlertid ikke for god til at betjene sig af lyssky metoder som hemmelige toldsatsler og den såkaldte sjattedelsmoderation. Den bestod til 1825 og gik ud på at forsyn dansk skibe med forkerte målebrev, som gav lavere toldsatsler i udlandet. De små indtægter fra havnetold, sundtold og wesertold gav store huller i statens finanser. Hullerne blev dækket ved at klippe landets egne borgere med en omsætningsafgift, konsumtionen. Efter den Store Nordiske Krig blev der bedre tider for toldpolitikken. Nederlandene mistede grebet om verdenshandelen, og Sverige mistede sin frihed for sundtold. Da England og Frankrig var uinteresseret i danske tolddetaljer, blev der friere spillerum for dansk protektionisme. Den udmøntede sig i utallige importforbud og dertil hørende vækst i smugleriet. Først med den pragmatiske toldlov af 1797 blev handelen åbnet op. Dermed fulgte større toldindtægter som følge af dalende smugleri.

Becker-Christensen koncentrerer sig om den toldpolitiske udvikling og dens diplomatiske præmisser. Men statens finanspolitiske situation og de krav, denne stillede til toldindtægterne, analyseres ikke nærmere. Denne mangel gør det vanskeligt at sammenligne med de finansopgørelser, som de følgende bind konsekvent bringer.

Man kan undre sig over bindets geografiske afgrænsning. Kongeriget Danmark og Slesvig-Holsten behandles indgående, mens kronens øvrige nordiske og oversøiske tilligender og intraderne derfra kun omtales sporadisk. Okschandleren analyseres indgående, og indtægterne derfra var da også betydelige. Men behandlingen af hertugen af Gottorps indtægter derfra må nok betragtes som en digression. Derimod behandler forfatteren ikke de norske toldindtægter, selv om de til tider beløb sig til det dobbelte af de danske. Man kan hævde, at opgaven nu engang var at behandle den danske udvikling, og at det dansk-norske rige i hele sit vælde må falde udenfor. Men netop tolden og dens etat virkede jo inden for hele rigets rammer, ikke mindst fordi riget gav (danske) embedsmænd gode avancementsmuligheder. Dette brede perspektiv, som må have styret General-Toldkammeret, forsvinder, når fremstillingen alene koncentrerer om de danske og tyske kontorer. Hvis der havde været anlagt en righistorisk synsvinkel i hvert fald i dele af fremstillingen, ville en diskussion af konsekvenserne af tabet af indtægter og embeder i Skånelan-

dene og de norske len have meldt sig naturligt. Nu savnes den stærkt som overgang mellem Venges og Becker-Christensens bind.

Indvendingerne skal ikke skygge for, at Becker-Christensen giver en dygtig og detaljeret oversigt over de emner, han har valgt ud. Behandlingen af tiden frem til Store Nordiske Krig er selvstændig og perspektivrig med den klare understregning af Nederlændenes afgørende rolle og den danske enevældes lyssky spil.

Henrik Fode giver tolddetaten hovedrollen i sin fremstilling. Mens embedsmændene er ret anonyme i de foregående bind, træder de pludselig frem i lyset. Vi læser om nepotismen, genplaceringen af fallerede militærpersoner, bureaukratiet, rekrutterings- og avancementsproblemer og om de omfattende afskedigelser, som ramte etaten i 1816 (efter tabet af Norge) og i 1850 (ophævelsen af konsumtionen). Efter 1864 prægedes etaten af militarisering (Kongeåens grænsegendarmeri, som paradoksalt nok hovedsagelig bestod af genplacerede kongetro holstenere) og bureaukratisering (med fastansættelse af kontorpersonalet i 1904). Fode fremhæver, at toldindtægterne i denne liberaltiske periode forblev det vigtigste finanspolitiske middel, fordi de liberale politikere afviste en skattereform. Toldloven af 1863 skulle fremme den slesvig-holstenske industri og det danske landbrug. Men med krigen året efter forsvandt en god del af de forventede indtægter, som i stedet måtte hentes ved punktbeskatning af sukker og senere øl.

Fodes fremstilling er letlæst og det kulturhistorisk mest interessante af bindene med sine tætte beskrivelser af enkeltpersoners karriere. Men perspektivet er umiskendeligt præget af forfatterens særlige indsigt i forholdene på Århusegnen. Flere gange spørger man sig, om forholdene så anderledes ud i Vestjylland, for ikke at tale om på Sjælland, Fyn, Lolland-Falster og Bornholm, hvor forfatteren sjældent når ud. Hvor Becker-Christensens fremstilling åbner for spørgsmål for videre forskning, lukker Fodes fremstilling til omkring etaten. Men Fodes impressionistiske skildring af karriereforløb i etaten vil forhåbentlig anspore til mere forskning.

Anders Monrad Møller tager historien frem til 1945 fra den nye toldlov af 1908. Den var mere en justering af 1797-grundlaget end den revolution, som samtiden forbandt den med. Monrad Møller finder derimod forandringerne i den krigsinflation, som fra 1917 foranledigede politikerne til at afgiftsbelægge stadig flere varer for at indkassere værdistigningerne. Under højkonjunkturen fik indkomstskatterne for første gang rollen som den vigtigste statsfinansielle kilde, men fra midten af tyverne var det afgifterne, som blev stadig vigtigere. Den gamle toldetat blev pålagt at beregne værdiafgifter ud fra fakturaer snarere end at gennemføre de omstændelige udvejninger i vejerboden ved havnen. Omstillingen skete tilsyneladende, uden

at etatens selvopfattelse ændrede sig. For de gamle og nye toldere stod værdiafgifterne blot som omstændeligt papirarbejde, der tog tiden fra det »egentlige« toldarbejde. Takket være det fagkursus, som alle skulle gennemgå fra 1914, blev der knyttet livsvarige venskaber over det ganske land. Etaten var splittet mellem underordnede betjente og overordnede assistenter, forvaltere og kontrollører. Men både over- og underordnede kunne være enige om modsætningen til departementets »papirnussere«. Monrad Møller beskriver ved mange morsomme og kuriøse anekdoter, hvordan det nye afgiftsvæsen voksede frem og ikke blot forandrede etaten, men også samfundet, hvor de mange små handlende måtte opgive cigarkassen og føre regnskab for at kunne svare staten afgift.

Monrad Møller har gjort alle en tjeneste ved for første gang at give en oversigt over periodens mylder af skiftende afgifter. Den nutidige læser får indblik i afgiftsvæsenets vækst og de små forretningsdrivendes forbandelser af regnskabspligt og toldvæsenets konstatering af ditto -rod. Men detaljerne tager til tider magten fra fremstillingen. De lange referater af folketingets behandlinger af afgiftslovene kan måske være nyttige, men er sjældent væsentlige for temaet eller opmuntrende for læsningen.

Paul Gersmann, Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer dækker den sidste periode frem til kort før etatens sammenlægning med Skattevæsenet. Selv om der fortsat er megen tale om brændevin, er der langt mellem snapsene i dette bind. Therkildsen har lavet en systematisk, deskriptiv oversigt over de internationale aftaler, som begrænsede toldpolitikken i denne periode (GATT, EFTA, EF), Gersmann en oversigt over afgiftslovgivningen og Tobiesen Meyer slutter af med bindets mest læsbare del, en oversigt over lovgivningens konsekvenser med rationaliseringer, forflytninger, virksomhedskontrol og oprettelsen af Direktoratet for Toldvæsen i 1965. I modsætning til de øvrige bind er der stort set ingen kildehenvisninger eller -oversigter, men takket være forfatternes centrale placering i systemet er der næppe tvivl om, at oversigten er ganske fuldstændig og dermed nyttig. Forfatterne har af pladshensyn desværre ikke behandlet smugleribekæmpelsen. En historiker kunne nok have givet fremstillingen et større udsyn og dermed mere almen interesse. Som det står, er dette bind mere til at slå op i end at læse igennem.

Værket om den danske toldhistorie er et værdigt resultat af det toldhistoriske selskabs store satsning. Værket har forskningsmæssig værdi i modsætning til de fleste festskrifter, både i kraft af at være en systematisk oversigt og i kraft af, at det på flere punkter bringer ny viden. Værket besvarer de fleste spørgsmål, som man med rimelighed kunne stille. Der er nogle gentagelser i værket, men som helhed er det velkomponeret. Værket er en naturlig indgang for fremtidige historikere ikke blot til administrationens vækst og told- og afgiftspolitikken,

men også til emner som finanspolitik og embedsmandsstandens sociale historie.

Poul Holm

Torben Holck Colding: *Miniature- og Emaillmaleri i Danmark 1606–1850*, 1 tekstbind og 1 bind med billeder, Gyldendal, 1991. (Med engelsk resumé).

Ellen Poulsen: *Jens Juell, 1 Katalog, 2 Malerier og pasteller*, Selskabet til udgivelse af danske minde- og værk, Chr. Ejlers, 1991. (Forord, indledning på såvel dansk som engelsk).

I løbet af sommeren udkom 2 vægtige værker om dansk kunst. Dels Torben Holck Coldings længe ventede afhandling om miniature- og emaillemaleriet i Danmark og dels Ellen Poulsens monografi om Jens Juell. Begge bogværker kan anmeldes under overskriften »at gavne og fornøje«, for begge er særdeles nyttige opslagsværker og begge er en fryd for øje og forstand. Begge fremstillinger beskæftiger sig for en stor del med portrætkunsten, og vil med deres righoldige illustrationsmateriale være med til at få fortidens mennesker til at materialisere sig for nutiden på en meget stærk og gribende måde. Begge forfattere er pensionister, der har beskæftiget sig i en menneskealder med deres emner. Hermed holder lighedspunkterne også op, for forfatterne repræsenterer to meget forskellige forsker- og skribenttemperamenter, og deres formål med bøgerne er vidt forskellige.

Allerede i begyndelsen af fyrrerne begyndte Torben Holck Colding på en bog om miniature- og emaillemaleriet i Danmark, men han blev distraheret af mange andre arbejdsopgaver. Mon ikke han har tilgivelse fra de forskellige fonde, der tilsyneladende forgæves støttede ham dengang, da han i 1968 forsvarede sin disputats om miniaturemaleren Cornelius Høyer, der foruden en dybtgående biografi og analyse af Cornelius Høyers kunst også indeholdt et katalog over Cornelius Høyers kendte arbejder med alle de formelle oplysninger man kan ønske sig?

Coldings nye bog indeholder ikke et sådant katalog, og selv om det havde været rart med et katalog, så lægger forfatteren i dette værk hovedvægten på at give læseren en forståelse af miniature- og emaillekunstens egenart og særlige kvaliteter i forhold til det almindelige oliemaleri. Dog skal det ikke skjules, at det virker noget irriterende, at afbildningerne ikke er forsynede med oplysninger om mål, og målene kun lejlighedsvis oplyses i teksten. Stort og småt er relativt, også når vi bevæger os i de mindre formater, og det ville have været rart at få præciseret, hvorvidt et maleri har knaphulstørrelse eller er på størrelse med en underkop.

Torben Holck Colding definerer i indledningen,

meget pædagogisk og underholdende, hvad en miniature og et emaillemaleri egentlig er. Han har sikkert ret i, at mange befinder sig i den vildfarelse, at begrebet miniaturemaleri er et spørgsmål om formater, men det er et spørgsmål om teknik, en teknik der kræver specielle farver (gouache og vandfarve), malebaggrund (pergament og elfenben) og penselføring. Emaillekunsten er en særlig teknik, hvor farvet glasmasse smeltes på en metalplade. Efter at have defineret begreberne og redegjort for maleteknikken og miniatures og emaillets oprindelse, fortæller forfatteren, hvorledes man har brugt dem i smykkekonsten. Ganske logisk er portrætdåsen en udvikling af relikviekapslen, hvor portrættet afløste relikviet. Portrætdåsen bæres i en kæde om halsen, hvorimod brystportrættet som ofte fungerede som en slags ordensdekoration, en nådegave fra fyrsten, hæftedes med en nål. Begge typer indrammedes i pragtfulde sølv- og guldsmedarbejder besat med ædelstene. I begyndelsen benyttedes sådanne rigt udstyrede portrætter kun af fyrster og en snæver hofkreds, men fra omkring 1700 bredte brugen af portrætminiaturen sig til borgerlige kredse, og indfattedes også i fingerringe og armbånd. Efterhånden bredte brugen af miniaturen sig til egentlige brugsgenstande som snustobaksdåser, hovedvandsæg, stokeknapper, hattenåle m.m.

De kostbare materialer og kunststartens egenart gjorde miniature- og emaillemalerierne velegnet som samlersobjekt. Forfatteren har også interesseret sig for dette fænomen og prøvet at undersøge de private samlingers oprindelse og skæbne.

Efter disse indledende afsnit gennemgår Torben Holck Colding miniaturemaleriet i Danmark fra 1606 kronologisk. Det tidligste miniaturemaleri forfatteren behandler, er dateret 1606 og forestiller Christian IV. Det er udført under Christian IVs ophold i England samme år muligvis af Jacob van Doordt. Da miniaturen viser påvirkning fra det engelske miniaturemaleri forudsætter det, såfremt maleriet er af van Doordt, at maleren har lært miniaturemaleriet i England, hvor miniaturemaleriet havde en lang tradition. Fremstillingen slutter ca. 1850, hvor begrebet miniaturemaleri gik i opløsning, i og med at man fra begyndelsen af 1800-tallet begyndte at male »miniaturer« med oliefarve, hvorved miniaturemaleriets specielle egenart gik tabt.

Torben Holck Colding redegør omstændeligt for alle de miniaturemalere, han er stødt på, også de, som kun er nævnt i kilderne, men hvis værker ikke kendes. Hvor opresende denne gennemgang hinc steder kan forekomme, så fornægter forfatterens engagement og humor sig ikke, og de mange menneskeskæbner, som han efter grundige arkivalske undersøgelser kan berette om, er bevægende og med til at karakterisere ikke blot kunstnerne, men også den tid de levede i.

Miniaturemaleriet er en kunstart, der kræver

stort talent, tålmodighed og accuratesse af udøveren. Det er derfor et paradoks, at kunstarten i løbet af 1700-tallet tiltrak så mange dilettanter, at det bragte miniaturemaleriet ud i en krise. Imidlertid betød opdagelsen af elfenbenet som malebaggrund for miniaturen, at talentfulde kunstnere atter begyndte at interessere sig for kunstarten, som fandt sin fuldkommengørelse med miniaturemaleren Cornelius Hoyer. Dette store opbud af dilettanter kan være en af årsagerne til, at Torben Holck Colding har udskudt færdiggørelsen af en samlet oversigt over miniature- og emaillemaleriet i Danmark. Man har en stærk fornemmelse af, at forfatteren har følt det som lidt at en pligt at skulle beskæftige sig med de mindre bædende kunstnere, selv om det giver forfatteren lejlighed til at boltre sig i lune og vittige kommentarer.

Torben Holck Colding er en dybtgående og reflekterende forsker, men med hensyn til behandlingen af det Taarnborgske værksted, som på sin vis er udførlig, kunne man godt have ønsket en analyse af hvilken rolle de samtidskommenterende miniaturer fra denne veritable billedfabrik (fig. 232 *Interiør med dronning Juliane Marie, Christian VII og arveprins Frederik* og fig. 234–243 »spillebrikkerne« med Struenseedramaets aktører) egentlig spillede i samtidens opinionsdannelse.

Torben Holck Colding er, hvad der er helt legitiomt, mere optaget af nogle facetter af miniaturemaleriet end andre. Han er ikke desto mindre dybtgående og udviser overblik og klarhed i fremstillingen samtidig med, at værket må roses for sine pædagogiske kvaliteter. Det er sjældent at en forfatter formår at karakterisere såvel kunstnerens personligheder, de enkelte kunstneres malemåde og egenart samt at give en så klar redegørelse for de forskellige teknikker, der ligger til grund for de forskellige former for miniaturer og emaillearbejder.

Ellen Poulsen hører til en af de stille eksistenser indenfor kunsthistorien. Efter eget udsagn har hun altid haft en modvilje til at skrive, og som følge deraf, er det ikke mange synlige spor hun har sat sig i den kunsthistoriske litteratur. Dette skal imidlertid ikke tages som udtryk for inaktivitet, for gennem et langt liv har hun systematisk indsamlet dokumentation om maleren Jens Juels oeuvre. Utallige forskere har nydt godt af denne elskelige kunsthistorikers hjælpsomhed, når der i en eller anden anledning var brug for konkrete oplysninger om Jens Juul og hans kunst. Det har været almindelig kendt, at Ellen Poulsen besad en stor viden om Jens Juels malerier og hun har generøst delt ud af denne viden. Det er imidlertid noget betænkeligt, at et enkelt menneske går rundt som et omværende Jens Juul-leksikon, for hvad skulle fremtidens Jens Juul forskere have gjort, hvis ikke dette righoldige materiale var blevet publiceret. Der er derfor al mulig grund til at takke Selskabet

til udgivelse af danske mindesmærker for, at det har taget initiativ til at udgive Ellen Poulsens righoldige materiale om Jens Juul.

Værket om Jens Juul er et katalog og der loves ikke andet. Det er en systematisk gennemgang af samtlige kendte Jens Juul malerier med de faktuelle oplysninger, Ellen Poulsen har fundet frem til. Dvs. oplysninger om udførelse, mål, datering, litteratur, proveniens og hvor malerierne har været udstillet og ejere, såfremt de kendes og har tilladt offentliggørelse. Det vil være forkert i et bogværk af denne type og dette formål, at forvente en dybtgående analytisk redegørelse for Jens Juuls liv og værk. Ikke desto mindre er det en skuffelse, at man har valgt at genoptrykke Ellen Poulsens lille bog om Jens Juul fra 1961 som indledning til kataloget med enkelte justeringer. Hvor velskrevet og god denne introduktion til Jens Juul end er, så havde det forøget værdien af kataloget, om det var lykkedes at overtale Ellen Poulsen til at skrive en ny introduktion med de aspekter og synsvinkler på Jens Juul, som hendes arbejde med kunstneren efter 1961 kunne have givet inspiration til. Det skal dog indrømmes, at forfatteren har haft rigeligt at gøre med at bringe sine notater og udskrifter om Jens Juuls arbejder på en klar og brugbar formel, så materialet blev alment tilgængeligt.

Bogens forord og indledning er også bragt i en engelsk version, men ikke selve katalogteksterne. Ganske vist vil fremmedsprogede sandsynligvis kunne bruge katalogteksternes oplysninger om litteratur og udstillinger, men vil ikke få glæde af Ellen Poulsens oplysende kommentarer. Dette kan virke lidt inkonsekvent, især når Ellen Poulsen i katalogtekst nr. 158, fuldt berettiget, går i rette med en tysk og fransk kunsthistorikers tilskrivning af Jens Juuls maleri *Den romerske dværg Francesco Ravai, kaldet Bajocco* på Kunstmuseet, til henholdsvis J. H. Fragonard og Fr. André Vincent. Ganske vist er det lykkedes Ellen Poulsen at overbevise den tyske kunsthistoriker om hans fejltagelse, men den franske, som synes at have optrådt med en rimelig arrogance, kunne da godt have forført at få argumenterne sort på hvidt, så meget mere som han har forført andre til sin misopfattelse.

Præsentationen af det righoldige materiale råber på reaktioner, da mange af malerierne publiceres for første gang, og der fremkommer oplysninger, der er egnede til diskussion og uddybelse. Jeg kendte f.eks. ikke barneportrættet af Mariane Bozenhard, der døde fire år gammel i 1797. Barnet er fremstillet med en duc, og jeg fik den tanke, at der kan være tale om et posthumt portræt, for det gravmæle som hendes fader, den kejserlige østrigske gesandt i København Emmanuel Bozenhard, rejste over sine børn på Assistens kirkegård i København, har netop en fremstilling af to duc, der symboliserer børnenes sjæle. (Se August Hennings: *Dagbog under en rejse i København, 1802*, udgivet af Louis Bobé 1934, s. 68).

Interessant er også det brev fra Johan Chr. Ryberg til Rasmus Nyerup fra 1797, som Ellen Poulsen gengiver en del af under katalog nr. 682 *Det rybergske Familiebillede*. Johan Chr. Ryberg bedyrer at maleriet ikke er blevet til pga. af forfængelighed fra hans eller hans fader, Niels Rybergs, side men »allene Lyst at give Juul Leilighed til ved et saadant at vise sin førende Kunst i Portræt og Landskabsmaleriet bestemte min Fader at gøre denne Bekostning som i anden Fald ville have været en stor Daarlighed af en Privatmand«. Dette udsagn demonstrerer, at den unge Ryberg har følt sig ramt af den kritik Christen Pram fremkom med i 1791 af, at Jens Juul ikke fik lejlighed til at male landskabsmalerier, men måtte spilde »sin Tid og store herlige Talent paa de evindelige Ansigter« fordi de, der har råd til at købe malerier foretrækker portrætter af sig selv (*Dansk Identitetshistorie*, I, København 1991, s. 353–354).

Den litteraturliste, som præsenteres i værket om Jens Juul betegnes som udvalgt litteratur, og det er i og for sig klogt, at man ikke har forsøgt at bringe en fuldstændig bibliografi, for Jens Juul og hans værker er blevet omtalt mange steder, uden at det har kastet nyt lys over hans kunst eller har bidraget til nye oplysninger. Noget af litteraturen finder man kun i katalogteksterne, man har altså ikke konsekvent listet den anvendte litteratur i litteraturlisten. Dette er acceptabelt, når henvisningen er klar, hvilket den er i de fleste tilfælde. Enkelte steder forekommer der imidlertid nogle uklarheder, hvad der i øvrigt næppe kan undgås i et så omfattende og komplekst materiale, som Ellen Poulsen her har fremlagt. I katalogtekst 638, portrættet af *Ivan Ivanovitj Diouov* anføres en henvisning som: «August Hennings i: *Musaget*, 1798, 3, sp. 21–25«. Det er en lidt misvisende henvisning, for ganske vist var August Hennings redaktør af tidsskriftet *Der Musaget*, men forfatteren til artiklen var Torkel Baden (se H. D. Schepelern: *Torkel Baden*, Kbh. 1976).

Det er en lykke, at Selskabet til udgivelse af danske mindesmærker har overtalt Ellen Poulsen til at publicere det vældige materiale om Jens Juul, som hun har indsamlet gennem et langt liv. Der er også grund til at være forfatteren taknemmelig for at hun, sin høje alder til trods, indvilgede i og påtog sig det store og brydsomme arbejde det er, at systematisere det store og uensartede materiale og gøre det tilgængeligt for en bred kreds.

Såvel Torben Holck Coldings og Ellen Poulsens bøger er særdeles smukt udstyret, så samtidig med, at der er udgivet to overmåde nyttige og brugbare kunsthistoriske værker, som også vil have en høj nytteværdi for andre historiske discipliner, har man fået to bogværker, der konkurrerer i smuk lay-out og høj billedkvalitet.

Karin Kryger

John Poulsen: *Nordbanen*. Med tog til Nordsjælland gennem 125 år. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 1991. 208 s. ill. 160 kr.

Der var engang, hvor det for offentligheden så ud til, at snart sagt hver en slække skulle have sin egen baneforbindelse. Og sandt nok blev det også til et stort antal jernbaner landet over. De fleste af de baner er nu nedlagt, men til gengæld har de snart alle sammen, både de nedlagte og de eksisterende, fået en bog. Ja, nogle banestrækninger har endda opnået at få flere bøger.

De mange bøger kan efter indholdet og dispositionen inddelles i nogle grupper. Én gruppe har således i særlig grad lagt vægten på at fortælle om mere teknisk betonedede forhold, som f.eks. det materiel, der blev anvendt. En anden gruppe har i højere grad betonet det topografiske eller bredere lokalhistoriske aspekt med vægt på strækningens og stationernes egenart, udvikling og omgivelser. Derimod har kun en beskedent del af jernbanelitteraturen beskæftiget sig med egentlige problematiserende undersøgelser af den pågældende banes betydning for sit opland i f.eks. erhvervsmæssig, industriel eller befolkningsmæssig og lokaliseringsmæssig henseende.

Til en vis grad afspejler dette det forhold, at de tilgængelige – og trykte – kilder tilsyneladende ikke umiddelbart kan give svar på sådanne spørgsmål. Men samtidig kan man også pege på, at det store antal udgivelser af jernbanelitteratur inden for de to førstnævnte grupper øjensynligt demonstrerer det umættelige behov, som mange har: Der er en relativt stor målgruppe, der efterspørger basale og konkrete oplysninger om det, man ser fra toget: Hvornår stammer det sidespor eller den stationsbygning fra? Hvorfor holder toget ikke dér? Hvordan var køreplanen i 1937? Hvordan så togene ud i 1916 o.s.v.

Det er nok især til den sidste målgruppe John Poulsen henvender sig med sin bog om banen fra København over Holte-Hillerød til Helsingør. Mærkelig nok skulle denne bane passere 125-års jubilæet før den blev portrætteret, men baggrunden er den, at jernbanehistorikeren Peer Thomassen i adskillige år inden sin død havde puslet med planer om en beskrivelse, antagelig i overensstemmelse med hans forbilledlige og bredt anlagte bog om Kystbanen fra København til Helsingør fra 1972.

Det er Thomassens projekt, som Poulsen har påtaget sig at føre ud i livet, og det har han gjort med en enestående grundighed. Der er vel knap den køreplansændring, sporændring e.l., der ikke er omtalt; knap den tidligere eller eksisterende kolonihaver eller fabrik i banens nærhed, der ikke er registreret. 208 sider fylder bogen med 250 illustrationer. Men tæller man tekstenheder op, finder man, at der trods de mange illustrationer er tekst

svarende til måske helt op til 350 normalsider. Der er tydeligvis foretaget et fantastisk gravarbejde for at få fremskaffet de mange ønskede oplysninger.

Hovedvægten i bogen synes lagt på den trafikbetjening, banen gav. Banens forhistorie er også med, men giver ikke meget nyt i forhold til de velkendte standardværker om danske jernbaner.

Og decideret på gentagelsens holdeplads, er det særskilte afsnit om, hvilke vogne og lokomotiver, der har været benyttet i tidens løb på denne bane. Ikke blot har det været nævnt adskillige steder i den forudgående tekst, ligesom det fremgår af billederne og billedteksterne; i almindelighed er der tale om standardoplysninger, som man kan finde i de fleste bøger om danske lokomotiver og vogne.

Det gælder vel nok i det hele taget for bogen, at der er for mange gentagelser: Med dens opdeling i et alment afsnit, et afsnit med en grundig beskrivelse af hver enkelt station og dens omgivelser og så et afsnit om materiellet – hvert afsnit i kronologisk orden – får man igen og igen historien om elektrificeringen, om godsbetjeningen af lokalstationerne, de særlige motorvognsløb o.s.v.

Alligevel rummer især afsnittene om de enkelte stationer og strækningsafsnit mange interessante oplysninger, og hver især udgør de en lille topografisk, bygnings- og erhvervsmæssig lokalhistorie. Måske savner man dog et lidt klarere sigte med bogen: hvad skal med og hvad er relevant fra banesynsvinklen? F.eks. er virksomheden og batterifabrikken Lyac i Lyngby ikke nævnt. Den blev nedlagt i slutningen af 1980'erne dels efter stort lokalt »grønt« pres, dels som følge af strukturændringer i dansk industri og manglende konkurrencedygtighed. Men faktisk var den en af DSBs sidste godskunder i Lyngby.

I det hele taget gælder som væsentligste anke, at bogen sandelig beskæftiger sig med den gang banen kom til Nordsjælland, men ikke med det forhold, at den forsvandt igen på godsområdet: I dag er det nærmest kun Stålvalseværket i Frederiksværk, der giver banen en vis godstrafik; næsten al anden godstrafik er i hele Nordsjælland overført til landevejene. I bogen er der f.eks. et luftfoto fra Lyngby i 1960'erne, og man ser på stationens godsspor ca. 30 godsvogne. I dag er enhver form for banebetjening af Lyngby på godsområdet totalt ophørt. Det kunne nok have været interessant at få den udvikling nøjere belyst. Interessant ville også være at få nogle synspunkter på, om S-banens forlængelse til Hillerød egentlig havde nogle konsekvenser for dels Hillerød, dels Nordsjælland som sådan.

Det er en stor bog, som denne bane, der egentlig altid har bestået af 3 baner: Nær- og forstadsbanen ved København; oplands- og provinsbanen fra Hillerød og den lille lokalbane fra Hillerød til Helsingør, har fået. Men på sin vis også en for lille bog. I hvert fald er for mange af billederne blevet formindsket alt for kraftigt, øjensynlig så der

kunne være plads til den store tekstmængde. Måske det havde været bedre med nogle færre, der så til gengæld kunne gengives mere tilfredsstillende.

Trods det fremførte er der imidlertid tale om en meget nyttigt brugsbog, som både særligt jernbaneinteresserede og banens mange daglige kunder kan have glæde af.

Steen Ousager

Jes Peter Caspersen: *Sådan var det*. Erindringer. Sønderjyske Levnedsløb nr. 27. Historisk Samfund for Sønderjylland. 1990. 310 s., ill. Kr. 175 (for medlemmer: kr. 115).

Tidligere amtskontorchef J. P. Caspersen, Aabenraa, har udsendt et omfattende erindringsværk i rækken af »levnedsløb« fra det aktive historiske samfund i Sønderjylland. Gennem 13 kapitler følger vi forfatteren, der er født 1905, gennem hans barndom og ungdom, studieårene og arbejdslivet – og ikke mindst gennem de mange tillidshverv, han fandt tid til at beklæde.

Caspersen stammer fra en nordslesvigsk familie, men blev ikke desto mindre født i kongeriget af forældre, der havde lært hinanden at kende i USA. To år gammel flyttede forældrene dog tilbage til Nordslesvig, og den lille Jes Peter nåede at komme i tysk skole, inden familien i 1913 udvandrede til det svenske Värmland. Faderen undgik således at dele skæbne med de mange dansksindede nordslesvigere, der faldt under 1. verdenskrig på tysk side, men efter Tysklands nederlag i krigen vendte familien næsen hjemad. Forfatteren kom først på efterskole og fik siden præliminæreksamen fra Rødding Borger- og Realskole – alt imens han oplevede genforeningsårene på nærmeste hold. Drømmen om en studentereksamen måtte i første omgang opgives af økonomiske grunde, og i stedet blev Caspersen udlært som bankelev i Rødding 1926. Efter et par år på sagførerkontor åbnede der sig imidlertid mulighed for videre uddannelse, først et etårigt studenterkursus i København og derpå fem års jurastudier. Allerede som ung mand levede forfatteren aktivt med i meget af det lokale liv i Sønderjylland, og efter et års »eksil« som dommerfuldmægtig i Vejle 1934–35 fik han en tilsvarende stilling i Aabenraa – så var han på ny på hjemmehavne. Som dommerfuldmægtig fik han de mange tvangsauktioner i det sønderjyske landbrug ind på livet, hvad der kunne give anledning til både bevægende og truende situationer. Den gode dommerinteresserede sig åbenbart for sine ansatte, for Caspersen blev en dag revet i næsen, at det ikke var helt passende for en embedsmand i hans stilling, at han trak en barnevogn på offentlig

gade! Det var nu ikke derfor, at forfatteren i 1937 skiftede bane og blev amtsfuldmægtig og senere amtskontorchef frem til sin pensionering i 1975.

Det er relativt sjældent at træffe på udførlige erindringer om embedsmænds hovedvirke; måske vil man ikke røbe noget, måske tror man ikke, at sådant stof har nogen interesse. Under alle omstændigheder giver Caspersen i et af bogens kapitler lykkeligvis et solidt indtryk af de sagsområder, han hovedsagelig beskæftigede sig med – og fortæller om sine erfaringer med de ofte små landkommuners noget forskelligartede administration af Steinckes forsorgslov fra 1933 og klagerne herover til amtet, om ægteskabssager og forskellige former for amtslig tilsynsvirksomhed.

Hovedvægten i bogen ligger imidlertid på de to-tre kapitler, der har med besættelsestiden at gøre, og bogen giver en bred skildring af de mange modsætninger mellem dansk og tysk og de særlige forhold, der gjorde sig gældende i det danske grænse-land under besættelsen. Her er også oplysninger om interne danske modsætninger, og Caspersen, der var aktiv og bestyrelsesmedlem i Danske Samfund, måtte endog opleve at være afskediget for en dag af sin foresatte, amtmand Refslund Thomsen, på grund af sin foreningsaktivitet i forbindelse med et spørgsmål om flagning eller ikke-flagning på afstemningsdagen 10.2.1941. Amtmanden havde forløbet sig, afskedigelsen kom aldrig til udførelse, og bogen er som helhed da også et forsvar for amtmanden, der ved befrielsen i maj 1945 bl.a. blev bedt om at holde sig væk fra modtagelsen af englænderne ved grænsen (»denne helt ufattelige og urimelige ydmygelse«).

Embedsvirket kunne tydeligvis ikke alene fylde J. P. Caspersens liv, og bogen rummer da også afsnit om et væld af de andre gøremål, forfatteren påtog sig, f.eks. som byrådsmedlem i Aabenraa for den danske liste uden for partierne 1946–55 (den eksisterede helt til 1970), som gymnastikforeningsformand, som aktiv på børnehveområdet, i Foreningen Norden m.m.m.

Alt i alt giver bogen et godt indtryk af en rank personlighed med mange embedsmandsdyder, men også med viljen til at markere standpunkter, og vel at mærke ikke kun modstand mod EF-medlemskab og unionsplaner. Sine steder vil indforståede måske finde skildringen vel bred – enkelte gentagelser kunne nok også være sparet ved endnu en redaktionel gennemgang – men det må indrømmes, at de egentlige selvoplevede erindringer kommer bedre til sin ret, når de som her fremtræder i sammenhæng med den udvikling, der har fundet sted. Kombinationen er i dette tilfælde faldet heldigt ud!

Jørgen Thomsen

Dansk Historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Svendborg d. 25. august 1991

1. Valg af dirigent

Lektor *Claus Bjørn*, Landbohistorisk Selskab, blev på formand Grethe Ilsøes opfordring valgt til dirigent. Han konstaterede mødet lovligt indvarslet og gik umiddelbart herefter over til valg af stemmeoptællere. Det blev *Jette Carlsen*, Hylke Lokalhistoriske Arkiv, og *Olav Kjersgård*, Skovhistorisk Selskab.

Mødereferenter: *Gunnar Jacobsen*, Toldhistorisk Selskab, sekretær i styrelsen, og *Julie Fryd Johansen*, redaktør af Fortid og Nutid.

2. Formandens beretning

Det år, der er gået siden det turbulente repræsentantskabsmøde i Vigsø, har været et meget travlt – og et meget spændende år, hvor hovedkomponenterne har været: 1. arv og gæld efter den tidligere styrelse, 2. kommissoriet af 26. august 1990, og 3. kulturministeriets udkast til ny arkivlov. Først skal imidlertid redegøres for:

Medlemmer, styrelse og sekretariat

Dansk kulturhistorisk Museumsforening, der udgjorde den ene af DHFs 3 sektioner, havde forud for sidste årsmøde varslet sin udtræden ved årsskiftet 1990/1991, hvad der var medvirkende til den krisestemning, der bl.a. førte til kommissoriet og anden selvransagelse i DHF. DKM fastholdt sin udtræden og har på sit årsmøde 21. nov. 1990, som jeg deltog i, ændret DKMs love i overensstemmelse hermed, dog således, at DKM »med generalforsamlingens godkendelse kan være tilsluttet

andre faglige organisationer«. Herved har DKM holdt en dør på klem til DHF. Og det er naturligvis DHFs håb, at DKM vil vende tilbage til samarbejdet og fællesskabet i DHF. – Hvad angår direkte medlemmer af DHF, så har Arkivforeningen, Dansk Jernbanemuseum og ARKI:Varia (Serviceselskab ved Landsarkivet f. Sjælland) søgt optagelse, mens Forlaget »Politica«, Fredericia byråd, Institut for Folkemindevidenskab (KU), Landsarkivet f. Fyn, Selskabet f. Stationsbyforskning, Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker og Sydjysk Universitetscenter har ønsket at udtræde.

Den så brat tilkomne og helt nyvalgte styrelse konstituerede sig efter årsmødet med Bente Dahl Hansen som næstformand og Gunnar Jakobsen som sekretær. Gudrun Gormsen, der var repræsentant for DKM, udtrådte som varslet af styrelsen 1. januar 1991, og da vedtægterne kræver, at styrelsen har 9 medlemmer, indtrådte førstesuppleanten Hans H. Worsøe som styrelsesmedlem. I september indstillede DHF lederen af Lokalhistorisk afdeling ved Hist. Inst. (KU), Knud Prange, til medlem af Dansk Lokalbibliografisk Udvalg under Bibliotekscentralen i stedet for landsarkivar Dorrit Andersen, der havde frabedt sig hvervet.

DHFs sekretariatsvirksomhed flyttedes i løbet af september/oktober 1990 fra Rigsarkivet til Landsarkivet f. Sjælland. Her er så meget som muligt overført til edb. Det gælder primært alle kartoteker. Boglegeret er forblevet i Rigsarkivets Glostrupmagasin, mens ekspeditionen foregår fra Landsarkivet. DHFs sekretariat har nu selvstændig telefonlinje og -nummer i Landsarkivet (31-396611). Det har været et stort arbejde at få alt på plads. Og det har ikke været et mindre krævende arbejde for sekretariatet at håndtere og

sammenflette en ny subskription med den forrige på Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Det er lykkedes takket være smidige og positive medarbejdere.

Tilskud

Som i 1989 har DHF i 1990 modtaget et tilskud på 200.000 kr. af Kulturministeriets tipsmidler dels til DHFs almindelige drift dels til fordeling til de historiske amtssamfundens årbøger. Fordelingen er som tidligere år foretaget i samarbejde med SLF. Også i indeværende år er der bevilget tilskud, men med udtrykkelig øremærkning af 50.000 kr. til færdiggørelsen af DKO. Konsekvensen er en styrelsesbeslutning om i 1991 at reducere beløbet til DHFs drift med 40.000 kr. til 30.000 kr. og fordelingsbeløbet med 10.000 til 120.000 kr. Styrelsen har efter mange drøftelser endvidere besluttet, at der i forbindelse med ansøgning om tilskud for 1992 tages skridt til en forhandling med Kulturministeriet med henblik på opdeling af den årlige bevilling, hvorefter DHF søger sin andel af bevillingen, mens SLF søger amtssamfundenes hidtidige andel i fællesbevillingen, idet det forudsættes, at de senere års fordelingsnøgle (35% til DHF og 65% til amtssamfundene) danner udgangspunkt for forhandlingen.

DHF har ligeledes i 1990 modtaget tilskud fra både Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets tidsskriftsstøtteudvalg til Fortid og Nutid. Også i 1991 er denne støtte modtaget.

Endelig har DHF efter ansøgning modtaget en garantisum fra Tuborgfondet på 100.000 kr. i forbindelse med uventet fremskyndet trykkeriregning for arbejdet på DKO.

For alle de nævnte tilskud skal jeg hermed takke på DHFs vegne.

Arv og gæld

Den nye styrelse fik sig et par overraskelser, da den overtog boet efter den tidligere styrelse. Den ene var, at SIDEN SAXO viste sig at være overført til Rigsarkivet som eneud-

giver. Det var blevet besluttet på et styrelsesmøde så sent som den 21. august 1990, et forhold, der ikke fremgik af den daværende formands beretning på årsmødet blot 4 dage senere, eller blev nævnt overhovedet overfor repræsentantskabet ved denne lejlighed. Det var endda besluttet, at overførelsen skete med tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1990. Den nye styrelse stod altså overfor et fait accompli. Men det er klart utilfredsstillende for DHF at have været økonomisk rugekasse for og bidraget til lanceringen af Siden Saxo ved at være med til at bære de første års underskud, for så, da tidsskriftets økonomi når en rimelig balance, at se det uden videre overtaget af Rigsarkivet. Det er så meget mere beklageligt for DHF som der ikke i de forløbne år har været økonomisk råderum for tilsvarende PR-virksomhed for Fortid og Nutid.

Den anden overraskelse vedrørte DANSK KULTURHISTORISK OPSLAGSVÆRK. Jeg skal ikke gå i detaljer, men blot sige, at det situationsbillede, der fremgik af formandsberetningen ved sidste årsmøde, ikke svarede til de realiteter, den nye styrelse kom til at stå overfor. For styrelsen blev det en i enhver henseende vital sag. Det blev tydeligt, at kun med en meget massiv indsats ville værket se dagens lys. Tiden var tæt ved at rinde ud for DKO og enhver goodwill i denne sammenhæng. Der var et uafklaret forhold til en række forfattere og til den tidligere redaktør, og der opereredes med en forældet subskription. Dertil kom, at trykkeriet uventet, men meget forståeligt, krævede sig betalt for sine hidtidige ydelser, et forhold, der bragte DHFs likviditet i fare. Faren blev dog afværget ved imødekommenhed fra Tuborgfondet, der som nævnt stillede en garantisum på 100.000 kr. til rådighed.

Jeg vil gerne her sige tak til en række nye forfattere for beredvillig og hurtig redningsindsats for at dække nogle ubehagelige hvide pletter i forbindelse med planlagte, men manglende artikler. Sidste hurdle var registret, en stor opgave, der også blev klaret. – Det er faktisk lykkedes! Værket er færdigt, og jeg kan her præsentere et friskt eksemplar af DKO, – værsgo': 2 flotte bind, vægt 2 kg og

340 g! Bøgerne er under udsendelse, og I vil i den nærmeste tid modtage jeres subscriptions- eller forfattereksemplar.

Udgivelsen vil blive markeret ved en reception den 5. september i Carlsberg Museets festsal, som velvilligt er stillet til rådighed for DHF til lejligheden. Og Carlsbergfondets formand, professor Kristof Glamann har lovet at være til stede og sige nogle ord ved præsentationen af værket. Pressen, redaktionskomité, redaktører, sponsorer m.fl. er naturligvis indbudt. DKO er DHFs hidtil største publikationsindsats, der som flagskib nu får en kraftig salut ved søsætningen.

Mange fortjener tak, – hvem det er, kan man se af forordet, så det skal jeg ikke opregne. Dog vil jeg her gerne nævne først den tidligere redaktør Erik Alstrup, der med stort engagement har lavet det grundlæggende arbejde, og dernæst den nuværende redaktør, Poul Olsen, der videreførte arbejdet, og som tillige med de to styrelsesmedlemmer Karl-Erik Frandsen og Finn Andersen har brugt adskillige hundrede timer i første halvår af 1991 på færdiggørelsen.

Så vidt om den vedgåede og indfrieede arv og gæld efter den forrige styrelse. Dernæst om arbejdet med kommissoriet.

Kommissoriet af 26. august 1990

Kommissoriet pålægger den nye styrelse »at gennemføre en grundig og seriøs overvejelse og forhandling med alle interesserede kredse af, hvorvidt og hvorledes DHF ved en fornyelse kan bidrage til at samle og fremme det historiske arbejde i Danmark.« Det var umiddelbart klart, at de tilbageværende sektioner, SLA og SLF, som udgangspunkt for en fornyelsesproces stillede krav om, at DHF skulle organiseres som et samråd til sikring af medlemmernes ligestilling i styrelse og samarbejde, og med det overordnede formål at koordinere samarbejdet imellem landsorganisationer, specialforeninger og faglige institutioner. Derfor nedsatte styrelsen hurtigt et internt udvalg, bestående af formand, næstformand og repræsentanterne, d.v.s formændene for SLA og SLF, til udarbejdelse af NYE VEDTÆGTER efter en samrådsmodel.

Det er resultatet af dette arbejde, som styrelsen fremlægger under dagsordenens pkt. 5. – Der er ikke tvivl om, at samrådsmodellen langt bedre svarer til landsorganisationernes behov end den hidtidige paraplyorganisationens model. Det er derfor af største betydning for DHFs fremtid, at de nye vedtægter kan vedtages. Det vil også være en nødvendig, men næppe tilstrækkelig forudsætning for, at DKM vender tilbage til DHF, og at andre landsorganisationer meget ønskeligt vil følge trop.

Et andet hovedpunkt i styrelsens kommissoriarbejde har været gennemførelse af en ENQUETE blandt DHFs direkte medlemmer. 30 af de udsendte 65 spørgeskemaer om principielle synspunkter på DHFs fremtidige virksomhed, er blevet besvaret. Jeg skal ikke her gå i detaljer omkring besvarelserne, men generelt henvise til den uddelte og fremlagte rapport om kommissoriet. Sammenfattende kan jeg dog nævne, at alle, der har besvaret spørgsmålene, finder DHFs publikationsvirksomhed væsentlig og ønsker den fortsat, især indenfor genren »aktuelle håndbøger«. Mange mener også at ad-hoc udsendelse af korte informationspjecer om aktuelle emner og forhold er en god ide. Derimod synes der kun at være beskeden interesse for, at DHF skal påtage sig eller formidle kursusvirksomhed. Halvdelen af besvarelserne går ind for mødevirksomhed uden for årsmøderne, med såvel faglige som kulturpolitiske temaer. I en enkelt af besvarelserne foreslås det DHF at afholde konferencer, hvad der efter min mening falder fint i tråd med samrådsideen.

For at mane enhver mistanke i jorden, vil jeg gerné her benytte lejligheden til at understrege, at styrelsen på intet tidspunkt har været i tvivl om, at FORTID OG NUTID fortsat skal udgives af DHF, selvom det ikke udtrykkeligt nævnes i vedtægtsforslaget.

Udkast til arkivlov

I oktober sidste år anmodede styrelsen Kulturministeriet om, at DHF måtte få det bebudede udkast til lov om offentlige arkiver til udtalelse, når det fremkom. Det skete i november, og DHF fremsendte sine kommen-

tarer ved skrivelse af 11. december. Heri understreges det, at DHF repræsenterer et bredt felt inden for det historiske arbejdsområde i Danmark, både brugerorganisationer og forsknings-, formidlings- og kulturbevarende institutioner, og at disse har en fælles og overordnet interesse i, at en fremtidig arkivlov sikrer indsamling og bevaring af et bredt og dækkende arkivalisk kildemateriale til det danske folks historie forstået som både slægts-, lokal-, regions- og righistore, og at dette materiale er til rådighed for brugerne, hvad enten de er optaget af historie som deres hovedbeskæftigelse eller fritidsinteresse, eller de på baggrund af egne eller andres arkivstudier deltager i den demokratiske meningsdannelse.

Til varetagelse af samarbejdet mellem det statslige arkivvæsen og de mange øvrige arkivindsamlende og -bevarende institutioner foreslår DHF oprettelsen af et fællesorgan, hvor også brugerinstitutioner og -organisationer repræsenteres. DHF ønsker endvidere lovudkastets udtryk »stille arkivalier til rådighed for offentlighed og forskning« præciseret i lobemærkningerne ud fra et brugersynspunkt, herunder at der på de offentlige arkiver sikres tilstrækkeligt brugervenlige åbningstider, plads til besøgende og relevante hjælpemidler. I skrivelsen nævnes, at lovudkastets bestemmelser om tilgængelighed til nyere arkivalier (trods nedsættelsen af den generelle adgangsgrense til 30 år), forekommer at være mere restriktiv og uigennemtrængelig end hidtidige praksis, og der peges på en række fortolkningsproblemer, bl.a. hvorvidt kirkebøgerne skal overføres til gruppen af de personrelaterede arkivalier, hvortil adgangsgrensen skal være 90 år, hvilket i realiteten vil fjerne grundlaget for slægtsforskningen. Endelig går DHF ind for oprettelsen af et ankenævn med repræsentanter fra forskning, administration og brugerorganisationer til behandling og afgørelse af klagesager i forbindelse med dispensationsansøgninger fra tilgængelighedsreglerne. Skrivelsen slutter med at foreslå, at kulturministeren nedsætter en bredt sammensat kommission til at behandle det komplekse problem om samfundets kulturarv.

Men engagementet i arkivlovssagen var ikke slut med disse kommentarer. DHF tog desuden initiativet til et OFFENTLIGT DEBATMØDE den 31. januar i Fællessalen på Christiansborg om kildeadgang og arkivlov. Mødet blev arrangeret i samarbejde med Forskningsinitiativet Dansk Politik under Forandring 1945–85. Som medindbydere stod Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie, Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, Dansk Udenrigspolitisk Institut, Dansk Selskab for Europaforskning, Dansk Selskab for Statskundskab, Dansk Pressehistorisk Selskab, Selskabet for Udforskning af Arbejderbevægelsens Historie, Landbohistorisk Selskab, Skovhistorisk Selskab, Selskab for dansk Skolehistorie, Told- og skatthehistorisk Selskab, Samfundet for dansk Genealogi og Personallhistorie, Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger, Sammenslutningen af Lokalarkiver, Arkivforeningen og Stadsarkivarforeningen.

Den nytiltrådte kulturminister, justitsministeren og MF Ritt Bjerregaard var særlig indbudte, men var beklageligvis alle forhindrede i at komme til stede. Desuden var inviteret medlemmerne af Folketingets retsudvalg og kulturudvalg samt en række embedsmænd, forskere, arkivfolk og andre med særlig indsigt i emnet. Mange af dem mødte frem.

I mødepanelet indgik i nævnte rækkefølge fhv. departementschef Erik Ib Schmidt, professor Niels Thomsen, universitetslektor Peter Blume og jeg som DHFs formand. Der var omkring 220 deltagere i mødet. Debatten kaldte mange frem, således bl.a. formændene for SLA, SLF og Historielærereforeningen for gymnasiet og HF, foruden embedsmænd, universitetsfolk, arkivarer og journalister. DHF har udsendt et referat fra mødet til medindbyderne og andre interesserede, herunder til de berørte ministre og ministerier, de nævnte Folketingsudvalg osv. Referatet er desuden trykt i det seneste hæfte af Fortid og Nutid. Jeg skal derfor ikke gå i detaljer omkring debatten, men alene nævne, at der hos deltagerne var et udtalt ønske om, at der nedsættes en kommission til at gennemarbejde problemerne og afgive en betænkning, som herefter

kan danne hovedgrundlaget for forslaget til en ny arkivlov, – samt at det blev kraftigt understreget, at arkivloven må koordineres med offentlighedslov og registerlov.

Debatmødet, der nød pressens store bevågenhed, må karakteriseres som en succes, og er for mig et godt bevis på, at DHF har en central opgave at løse i den historiske verden.

Det er bebudet, at kulturministeren fremsætter et revideret lovforslag i begyndelsen af den kommende folketingssamling. Dvs. at der formodentlig ikke nedsættes en kommission som ønsket. Under alle omstændigheder vil DHF naturligvis fortsat nøje følge med i arkivlovsagens udvikling.

Publikationsvirksomhed

For arbejdet med DANSK KULTURHISTORISK OPSLAGSVÆRK er redegjort.

FORTID OG NUTID er nu DHFs eneste tidsskrift, efter at SIDEN SAXO som nævnt blev overført til Rigsarkivet som eneudgiver fra 1. januar 1990 at regne. Fortid og Nutid udkom med 4 hæfter i 1990 under redaktion af Dorrit Andersen, 1 hæfte før årsmødet og 3 senere. Fra årsskiftet overtog Julie Fryd Johansen redaktionen. Der er udsendt 2 hæfter i 1991 før årsmødet, men det er stadig vanskeligt at holde en fast kvartalsrytme inden for den enkelte årgang. Fortid og Nutid har fået nyt udseende i år. Men som det fremgår af redaktørens forord til sit første hæfte vil den redaktionelle linie i det store hele blive fortsat som hidtil, dog foreløbig med den fornyelse, at man vil udvide anmeldelsesområdet til også at omfatte udstillinger, en idé, jeg personligt synes er god i en tid, hvor den visuelle oplevelse af fortiden spiller en stadig større rolle. Til støtte for redaktøren indgik Peter Bondesen og Jørgen Thomsen i juni i et ad-hoc redaktionsudvalg. Iøvrigt arbejder styrelsen med tanken om et egentligt redaktionsudvalg, sådan som man tidligere har praktiseret det.

På utallige opfordringer fra især ivrige slægtshistorikere har styrelsen iværksat en genoptrykning af BAUERS CALENDER. Den foreligger allerede nu og vil indtil 1. no-

vember koste 98 kr., derefter 138 kr. Bestillingskort er fremlagt.

Der er ligeledes fremlagt bestillingskort på HISTORIE OG LOKALSAMFUND. En håndbog i formidling under redaktion af Søren Ehlers, som DHF udsendte sommeren 1990. Den har fået særdeles flotte anmeldelser, men der bør gøres en indsats for, at den kommer længere ud end til de traditionelle historikerkredse. Den rækker videre ud. En væsentlig målgruppe er lærere og elever i folkeskole, aftenskole og gymnasium/HF. Den må vi prøve at nå. Bogens pris er 172 kr.

Jeg mener nu at have redegjort for alt væsentligt i det forløbne styrelsesår. Der har været mange bolde i luften, og de er alle blevet nævnt. Det har været spændende og inspirerende, og det har været et knoklearbejde at nå de foreliggende resultater. Nu kan man vurdere dem. For mig er der ikke tvivl om, at DHF også i fremtiden har mange og væsentlige opgaver at løse og vil formå at løse dem!

Beretningen blev godkendt.

3. Kassereren forelægger regnskab

Finn Andersen, Selskab for genealogi og personalhistorie, gennemgik regnskabet for 1990. Dirigenten konstaterede at regnskabet havde de fornødne påtegninger og det blev godkendt uden bemærkninger.

4. Fastsættelse af kontingent

Formand *Grethe Ilsøe* fremlagde punktet og påpegede at kontingentdebatten må ses i lyset af den efterfølgende vedtægtsdebat. Når emnet tages op her skyldes det udformningen af DHFs endnu gældende vedtægter.

Styrelsen foreslår at landssammenslutningernes kontingent fastsættes til 4.000 kr., mens de direkte medlemmer betaler et kontingent på 300 kr. Det er styrelsens opfattelse at det kommende fællesråd vil kunne fungere med denne beløbsramme. Med dette forslag forudsættes det, at landssammenslutningerne

selv afholder transportudgifter m.v. i forbindelse med samarbejdet, mens de direkte medlemmer får deres udgifter dækket af fællesrådet. *Olav Kjersgård* fandt omlægningen af landssammenslutningernes kontingent rimelig, og foreslog herefter at de direkte medlemmers kontingent blev sat yderligere 50 kr. op til i alt 350 kr.

39 stemte for *Olav Kjersgårds* forslag på 350 kr., 16 stemte for styrelsens forslag på 300 kr., mens 21 undtog at stemme.

5. Forslag til nye vedtægter

Det udleverede materiale indeholdt to vedtægtsforslag, et protokollat (se side 275) samt et sammendrag af forskellene på de to forslag.

Grethe Ilsø gennemgik vedtægtsforslaget, som på to punkter rummer to forslag. Det drejer sig om spørgsmålet om direkte eller inddirekte formandsvalg samt om brugen af fuldmagt ved stemmeafgivning. Det uddelte protokollat er tænkt som en uddybning af tankerne bag vedtægternes udformning og angiver hvorledes vedtægterne er tænkt efterlevet. Fortid og Nutid er, selvom det ikke nævnes i vedtægtsforslaget, fortsat en del af DHFs virke, men detaljerne herom inddrages ikke i selve udformningen.

Pgf. 1: Foreningens navn ændres til Dansk Historisk Fællesråd.

Pgf 4, stk. 2: Repræsentantskabsmødet foreslås afholdt inden udgangen af 3. kvartal, således at DHF på skift kan lægge mødet i forbindelse med landssammenslutningernes årsmøder, ikke blot SLFs som hidtil praktiseret.

Pgf. 4, stk. 8: Her fremsætter styrelsen to forslag. A: Der kan stemmes ved fuldmagt, men ingen kan råde over mere end to, og B: der kan ikke stemmes ved fuldmagt. *Grethe Ilsø* anbefaler forslag A.

Pgf. 4, stk. 10: Om formandsvalg. *Grethe Ilsø* anbefalede forslag A, som går ud på at formanden vælges direkte på repræsentantskabsmødet, for at forsamlingen kan være sikker på, at få valgt en person, der reelt er i stand til at løfte opgaven. Forslag B går ud på

at punktet fjernes, således at formanden vælges ved at bestyrelsen konstituerer sig selv.

Pgf. 4, stk. 12: Revisor *Tove Glud Rasmussen* ønskede her ordet for at få slået fast, at revisoren har taleret på repræsentantskabsmøderne. Dirigenten fastslog, at det har revisoren, idet revisorpåtegningen oplæses ved årsmødet.

Efter gennemgangen af vedtægtsforslagene konstaterede *Grethe Ilsø*, at der ikke var deltagere nok på repræsentantskabsmødet til at gennemføre vedtægtsændringer. En ekstraordinær generalforsamling vil derfor blive indkaldt. Herefter gik forsamlingen over til en generel debat af de fremsatte forslag.

Jørgen Dieckmann-Rasmussen, Esbjerg Byhistoriske Arkiv, medstiller af forslag B kommenterede spørgsmålet om afstemning ved fuldmagt således: De fleste andre foreninger har afskaffet afstemning ved fuldmagt fordi der på selve mødet kan fremkomme nye og væsentlige oplysninger. Forslaget er demokratisk fordi det sikrer at alle stemmer ud fra det samme grundlag. Om direkte formandsvalg sagde han: De praktiske argumenter, som *Grethe Ilsø* fremfører holder ikke i længden, da man tager de praktiske forhold med i betragtning når man stemmer. Det giver derimod større fleksibilitet at lade den nyvalgte bestyrelse konstituere sig selv.

Olav Kjersgård, Skovhistorisk Selskab, støttede forslag A på begge punkter og mente, at muligheden for at stemme med højst to fuldmagter er god idé, da man kan være forhindret i at deltage i repræsentantskabsmøderne. Han anså forslag B om formandsvalget for udemokratisk.

Jan Kanstrup, Arkivforeningen, spurgte hvordan man skulle forholde i spørgsmålet om fuldmagter, når man repræsenterede to foreninger? *Grethe Ilsø* svarede, at forudsat man havde plads i begge foreningers bestyrelse, vil det være muligt at stemme på begge foreningers vegne i henhold til begge vedtægtsforslag. På *Jan Kanstrups* forespørgsel tilkendegav stillerne af forslag B, at de var enige i *Grethe Ilsøes* udlægning.

Peter Bondesen, Randers Lokalhistoriske Arkiv, medstiller af forslag B, fremførte at begge

de stillede forslag var demokratiske, men at de repræsenterede to forskellige demokratiopfattelser. Et punkt har forsamlingen ikke diskuteret, nemlig forskellen imellem DHF i sin gamle tilstand og det vi er på vej henimod. Det er denne nye bevægelse, som må give sig udslag i formandsvalget. Før var det sådan at foreningen var fælles om alt med mindre der var truffet andre aftaler. Nu bliver det sådan, at vi i fremtiden kun er fælles om det, der er truffet aftale om. Han lagde vægt på smidighed og ligeværdighed, og det fås alene gennem valg af formand blandt bestyrelsesmedlemmerne. Medlemmerne vil ikke kunne acceptere præsidentlignende tilstande.

Knud Prange konstaterede, at der havde været fremsført mange gode argumenter for forslag A og tilføjede yderligere to forhold. For det første må forsamlingen nødvendigvis være klar over hvem, der vil kunne påtage sig hvervet som henholdsvis formand, kasserer og sekretær. For det andet anbefalede han muligheden for at kunne stemme ved fuldmagt, da den nuværende organisationsstruktur gør det nødvendigt for mange at være medlem af flere organisationer på samme tid. Det vil ikke altid være muligt at deltage i samtlige foreningers årsmøder, hvorfor muligheden for at stemme med fuldmagt er nødvendig hvis man skal have en chance for at blive hørt.

Nete With Fogstrup, Vejle Amts Historiske Samfund, ønskede at få opklaret hvordan bestyrelsesmedlemmernes stemmer vægtes i de to forslag. *Grethe Ilsø* svarede at når først man sidder i bestyrelsen stemmer en mand en stemme i såvel forslag A som B.

Herefter gik forsamlingen over til afstemning.

For forslag A: 37 stemmer

For forslag B: 40 stemmer

Blanke stemmer: 1

6. Indkomne forslag

Bestyrelsen havde ikke modtaget forslag til behandling under dette punkt.

7. Valg af formand og kasserer

Bente Dahl Hansen, Ballerup Stadsarkiv, foreslog *Grethe Ilsø*, som blev genvalgt.

Finn Andersen, Samfund for genealogi og personalhistorie, blev på *Grethe Ilsøes* opfordring genvalgt.

8. Valg af tre styrelsesmedlemmer

På *Grethe Ilsøes* opfordring genvalgtes *Karl-Erik Frandsen*, *Bente Dahl Hansen*, Ballerup Stadsarkiv og *Hans Worsøe*, Historisk Samfund for Sønderjylland.

Som suppleanter valgtes *Poul Thestrup*, Jernbanemuseet og *Henrik Fangel*, Institut for sønderjysk lokalhistorie.

9. Valg af revisor og revisorsuppleant

Tove Glud Rasmussen, Viby Lokalhistoriske Forening og Lokalhistoriske Samling, *Ingvar Musaeus*, Sømmenslutningen af slægtshistoriske foreninger og *Helle Linde*, Stadsarkivet i København.

10. Eventuelt

Jacob Nicolajsen fik ordet for en kort bemærkning. Han redegjorde for Foreningen af nordiske amatørarkæologer og meddelte forsamlingen, at man savnede en dansk kontakt til denne forening.

Vagn Skovgaard-Petersen udtrykte på forsamlingens vegne glæde over hvor meget bestyrelsen har nået i det forløbne år, oprydning, vedtægtsrevision, udgivelsen af Dansk Kulturhistorisk opslagsværk og arkivlovsmødet i januar. Det vidner om at der er noget at videreføre for foreningen, sagde *VS-P*, og sluttede af med håbet om at professionelle og amatører fortsat vil mødes i dette forum.

Peter Bondesen, Randers Lokalhistoriske Arkiv, takkede for det år, der er gået, med en bemærkning om, at han havde været involveret i den store ændring, der er sket, og at

han var glad for den opbakning der nu er blevet DHF til del. Sluttelig rettede han en stor tak til arrangørerne af begge årsmøder, nemlig *Lone Brüsch*, *Ledøje-Smørum Historiske Forening* og *Arkiv*, *Bente Dahl Hansen*, *Bal-*

lerup Stadsarkiv, og *Margit Mogensen*, lokalhistorisk konsulent.

Formand *Grethe Ilsø* takkede til sidst for et godt møde.

Julie Fryd Johansen

Claus Bjørn

DHF's ekstraordinære repræsentantskabsmøde

i Slagelse, 29. sept. 1991

Som varslet på årsmødet i Svendborg 25. august efter den foreløbige vedtagelse af vedtægtsforslaget indkaldtes til et ekstraordinært repræsentantskabsmøde i Slagelse 29. sept. med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Forelæggelse af vedtægtsforslag til endelig vedtagelse
3. Fastsættelse af kontingent
4. Valg af styrelse
5. Eventuelt

DHF's formand, *Grethe Ilsø* bød velkommen og redegjorde kort for baggrunden for det ekstraordinære repræsentantskabsmøde.

1. På styrelsens forslag blev *Claus Bjørn* valgt til dirigent og *Mona Bitsch* til stemmetæller.

2. Efter at *dirigenten* havde konstateret mødets rettidige indkaldelse, forelagde *formanden* vedtægtsforslaget med styrelsens anbefaling. Ingen bad om ordet, og der blev ikke begæret skriftlig afstemning. Forslaget blev derefter vedtaget med 48 stemmer for og ingen imod.

3. *Formanden* foreslog på styrelsens vegne, at man fastholdt de på årsmødet 25. august vedtagne kontingentsatser, 4.000 kr. for landsammenslutningerne, 350 kr. for direkte medlemmer. Styrelsens forslag vedtoges uden afstemning.

4. Nyvalg af styrelse skete i h.t. de nye vedtægters § 4, stk. 10. Den gamle styrelse opstillede *Karl-Erik Frandsen* (Kbh. Univ. Hist. Inst.), *Grethe Ilsø* (Landsarkivet f. Sj.), *Gunnar Jakobsen* (Told- og skatthehistorisk Selsk.) og *Poul Thestrup* (Jernbanemuseet).

Som suppleant opstilledes *Bente Dahl Hansen* (Ballerup Stadsarkiv/Lokalarkiv). Der var ingen modkandidater. Valget skete med akklamation. *Grethe Ilsø* takkede derpå de afgående styrelsesmedlemmer, *Finn Andersen*, *Julie Fryd Johansen* og *Hans H. Worsøe* for indsats og godt samarbejde.

5. *Grethe Ilsø* konstaterede, at DANSK HISTORISK FÆLLESRÅD nu var en kendsgerning og takkede for valg og udvist tillid. Den ny styrelse vil hurtigt gå i gang med overvejelser om det kommende års arbejde. Udviklingen omkring en ny arkivlov ligger fortsat styrelsen på sinde, ligesom spørgsmålet om publikationsvirksomhed og eventuelle temamøder. Desuden vil man gerne gennem ad hoc-informationspjecer styrke dialogen mellem medlemmer og styrelse til gavn for fællesskab og opgaveløsning. *Dirigenten* erklærede derefter det ekstraordinære repræsentantskabsmøde for afsluttet og modtog forsamlingens applaus for sin sikre og velgennemførte mødeledelse.

Claus Bjørn
dirigent

Gunnar Jakobsen
referent

Til styrelsesrepræsentanter for Sammenslutningen af Lokalarkiver og Dansk Lokalhistorisk Forening er udpeget hhv. *Poul Sverrild* og *Peter Bondesen*.

DHF's styrelse har efterfølgende konstitueret sig således: *Grethe Ilsø* (formand), *Peter Bondesen* (næstformand), *Gunnar Jakobsen* (sekretær), *Poul Thestrup* (kasserer).

Dansk Historisk Fællesråd

Vedtægter

Navn

§ 1

Navn: Dansk Historisk Fællesråd (DHF).

Formål

§ 2

DHF har til formål at støtte og styrke interessen for historie ved

- at fremme samarbejdet mellem de tilknyttede landssammenslutninger, foreninger og institutioner,
- at følge udviklingen på det lovmæssige og administrative område og at tage politiske initiativer til gavn for medlemmerne,
- at afholde møder, udgive publikationer m.v.
- at virke som kontaktorgan overfor tilsvarende udenlandske og internationale organisationer.

Medlemmer

§ 3

Som medlemmer kan optages landssammenslutninger, hvis væsentlige formål er at varetage medlemmernes interesse for historie, samt foreninger og institutioner, der arbejder til fremme for historisk forskning eller formidling.

Stk. 2

Nye medlemmer optages af styrelsen og forelægges til endelig godkendelse af repræsentantskabet på førstkommande ordinære møde.

Stk. 3

Udmeldelse skal ske skriftligt med ½ års varsel til en 1. januar.

Repræsentantskab

§ 4

Repræsentantskabet er DHF's højeste myndighed.

Stk. 2

Ordinært repræsentantskabsmøde afholdes hvert år normalt inden udgangen af 3. kvartal.

Stk. 3

Repræsentantskabet indkaldes af styrelsen med

mindst 6 ugers varsel ved skriftlig meddelelse til medlemmerne med angivelse af dagsorden.

Stk. 4

Repræsentantskabsmødets dagsorden skal mindst indeholde flg. punkter:

- a. Valg af dirigent.
- b. Godkendelse af forretningsorden for repræsentantskabsmødet.
- c. Godkendelse af nye medlemmer.
- d. Beretning.
- e. Regnskab.
- f. Indkomne forslag.
- g. Budgetforslag og kontingentsættelse.
- h. Valg i h.t. stk. 10–11.
- i. Eventuelt.

Stk. 5

Forslag, der ønskes behandlet på repræsentantskabsmødet, skal være styrelsen i hænde senest 4 uger før. Indkomne forslag udsendes senest 14 dage før mødet.

Stk. 6

Ekstraordinært repræsentantskabsmøde kan indkaldes med 2 ugers varsel og skal afholdes, såfremt mindst 1 af landssammenslutningerne eller 15 af de øvrige medlemmer kræver det med angivelse af motiveret dagsorden.

Stk. 7

Repræsentantskabet består af 1 delegeret for hvert medlem. Hvert medlem kan sende flere deltagere til mødet.

Stk. 8

Såfremt en delegeret ønsker det, skal afstemningen ske skriftligt. Der kan ikke stemmes ved fuldmagt.

Stk. 9

Styrelsen består af 1 medlem repræsenterende hver landssammenslutning samt 4 medlemmer, valgt af DHF's direkte medlemmer.

Stk. 10

Landssammenslutningerne udpeger hver 1 styrelsesmedlem og er iøvrigt selvsupplerende. De direkte medlemmer vælger den øvrige styrelse samt 1 suppleant. Hver af deres delegerede har 1 stemme. Valget gælder for 2 år ad gangen. Første gang afgår ved lodtrækning 2 af de valgte styrelsesmedlemmer efter 1 år.

Nye vedtægter

Stk. 11

Repræsentantskabet vælger 2 revisorer og 1 revisorsuppleant. Valgene gælder for 1 år.

Stk. 12

Ved alle afstemninger bortset fra valg af styrelsesmedlemmer har landsammenslutningernes delegerede hver 5 stemmer og de direkte medlemmers delegerede hver 1 stemme.

Stk. 13

Alle valg og beslutninger sker ved simpelt stemmeflertal blandt de afgivne stemmer (jfr. dog § 8 stk. 1). Såfremt der ved valg opstår stemmelighed, afgøres valget ved lodtrækning. Ved stemmelighed iøvrigt, bortfalder forslaget.

Stk. 14

Der udarbejdes beslutningsreferat af repræsentantskabsmødet, der efter skriftlig godkendelse af dirigenten udsendes til medlemmerne.

Styrelsen

§ 5

Styrelsen konstituerer sig med formand, næstformand, sekretær og kasserer.

Stk. 2

Styrelsen er DHFs øverste myndighed mellem repræsentantskabsmøderne. For forpligtelser over for trediemand jf. § 6 stk. 3.

Stk. 3

Styrelsen kan nedsætte ad hoc-udvalg. Styrelsen fastsætter udvalgets kommissorium og beføjelser og udpeger dets formand.

Stk. 4

Styrelsen fastsætter selv sin forretningsorden.

Stk. 5

Landssammenslutningerne udreder udgifterne ved deres andel i styrelsesarbejdet, herunder al mødevirksomhed, mens DHF udreder de tilsvarende udgifter for de øvrige medlemmers vedkommende.

Stk. 6

Styrelsen kan ansætte lønnet arbejdskraft.

Økonomi

§ 6

Medlemmerne betaler et kontingent til DHFs virksomhed. Medlemskontingentet fastsættes af repræsentantskabsmødet.

Stk. 2

DHFs virksomhed kan udover medlemskontingent finansieres af tilskud fra offentlige myndigheder, fonde m.v.

Stk. 3

For de forpligtelser, DHF måtte påtage sig over for trediemand, hæfter alene dets formue. For at styrelsen skal kunne forpligte DHF, kræves mindst underskrift af formanden. I dennes forfald af 2 styrelsesmedlemmer.

Stk. 4

Regnskabsåret er kalenderåret.

Vedtægtsændringer

§ 7

Nærværende vedtægter kan kun ændres af repræsentantskabsmødet.

Stk. 2

Vedtægelse af vedtægtsændringer afgøres ved simpelt stemmeflertal på repræsentantskabsmødet.

Opløsning

§ 8

DHF kan kun opløses efter vedtagelse på 2 på hinanden følgende repræsentantskabsmøder. På det første møde, der skal indkaldes med mindst 8 ugers varsel, skal forslag herom vedtages med mindst $\frac{2}{3}$ af de afgivne stemmer.

Stk. 2

Såfremt der på et repræsentantskabsmøde måtte være flertal, jfr. stk. 1, skal der mindst 4 uger og højst 8 uger efter denne beslutning indkaldes til et nyt repræsentantskabsmøde med mindst 3 ugers varsel. På dette møde skal forslaget vedtages ved simpelt stemmeflertal. På samme møde skal der træffes beslutning om anvendelse og afvikling af DHFs eventuelle midler, der skal anvendes til støtte for dansk historisk forskning og formidling. DHFs arkiv overdrages Rigsarkivet.

Stk. 3

Styrelsen forestår DHFs likvidation.

Ikrafttrædelsesbestemmelser

Vedtægterne træder i kraft straks efter deres vedtagelse.

Protokollat om Dansk Historisk Fællesråds virksomhed i forbindelse med vedtagelsen af nye vedtægter ved årsmødet 1991

Dansk Historisk Fællesråd (DHF)

Formål

Samrådets formål er at koordinere samarbejdet de tilsluttede organisationer og institutioner imellem og løse opgaver, der med fordel kan udføres i fællesskab.

Opgaver

Samrådet udfører opgaver, hvor der er reelle fordele ved samarbejdet, hvad enten det drejer sig om administrative, økonomiske eller publiceringsmæssige områder eller hvor medlemmerne med fordel kan optræde i fællesskab overfor myndigheder og andre organisationer.

Temamøder

Samrådet kan afholde medlemsmøder eller offentlige møder om emner af væsentlig faglig eller politisk betydning for medlemmerne.

Fællesrepræsentation

Samrådet kan repræsentere de tilsluttede organisationer i andre styrelser, komiteer o.lign., især for at rationalisere sådanne arbejdsmæssige og repræsentative opgaver. De udpegede repræsentanter holder samrådets styrelse løbende orienteret om virksomheden i form af mødereferater o.lign. Re-

præsentanterne vælges blandt styrelsens medlemmer og nyvælges normalt efter hvert årsmøde.

Arbejdsudvalg

Styrelsen kan nedsætte udvalg til udførelse af særlige opgaver. Styrelsen fastsætter kommissorium for de enkelte udvalg. Udvalgene bør være tidsbegrænsede. Udvalgene fremsender referater fra udvalgmøderne til styrelsen, aflægger skriftlig beretning før hvert årsmøde, og når opgaven er løst. Udvalgsposterne kan besættes med personer, der ikke er medlemmer af styrelsen dog sådan, at landssammenslutningerne er repræsenteret hver med 1 medlem i hvert udvalg. Udvalgsformanden er altid et styrelsesmedlem.

Beslutninger

Samrådets beslutninger træffes i styrelsesmøder, hvortil styrelsesmedlemmerne i fællesskab fastsætter dagsordenen i overensstemmelse med en forretningsorden. Vedtagelse af principielle afgørelser kræver enstemmighed.

Medlemmernes profilering

De enkelte medlemmer, landssammenslutninger såvel som specialforeninger sikres mulighed for at profilere egne synspunkter overfor offentligheden.

Dansk Historisk Fællesforening

RESULTATOPGØRELSE FOR 1990

	1990	1989
	Kr.	Kr.
<i>Note:</i>		
<i>Indtægter:</i>		
1 Kontingenter	62.950	60.950
2 Tilskud	70.000	55.000
Indtægter i alt	<u>132.950</u>	<u>115.950</u>
<i>Udgivelser:</i>		
3 Fortid og Nutid	÷ 18.738	÷ 25.010
4 Historic og lokalsamfund	÷ 33.192	÷ 2.900
5 Bogsalg	3.587	3.753
Siden Saxo	0	12.719
Historisk Vejviser	0 ÷	5.101
Udgivelser i alt	<u>÷ 48.343</u>	<u>÷ 16.539</u>
<i>Omkostninger:</i>		
6 Omkostninger i alt	<u>÷ 109.248</u>	<u>÷ 74.288</u>
Resultat før renter og ekstraordinære poster	÷ 24.641	25.123
Renteindtægter	26.043	6.490
7 Siden Saxo	35.796	0
Resultat at overføre til egenkapitalen	<u>37.198</u>	<u>31.613</u>

BALANCE PR. 31.12.1990

	31.12.90	31.12.89
<i>Note:</i>		
<i>Aktiver:</i>		
Giroindestående	56.121	176.971
Bankindestående	246.927	138.384
Tilgodehavende: Fortid og Nutid	7.614	27.085
Tilgodehavende: Bogsalg	7.780	3.093
Tilgodehavende: Moms	42.768	57.453
Andre tilgodehavender	1.500	5.199
Boglager – værdiansat til 0	0	0
8 Dansk kulturhistorisk Opslagsværk – under udgivelse	125.314	2.402
Aktiver ialt	<u>488.024</u>	<u>410.587</u>
<i>Passiver:</i>		
<i>Gæld:</i>		
Skyldig A-skat	722	509
AiO Tryk as	87.106	165.650
Andre kreditorer	10.667	14.220
Gæld i alt	<u>98.495</u>	<u>180.379</u>

<i>Note:</i>		31.12.90	31.12.89
		Kr.	Kr.
<i>Egenkapital:</i>			
9 Hensættelse – Dansk kulturhistorisk Opslagsværk	250.000		0
10 Hensættelser (1989)		0	168.702
11 Formue	139.529		61.506
Egenkapital i alt	389.529		230.208
Passiver i alt	488.024		410.587

København, den 24. juni 1991.

Grethe Ilsoe
formand

Finn Andersen
kasserer

Revisionspåtegning:

Foranstående resultatopgørelse og balance for Dansk Historisk Fællesforening, som vi har revideret, er i overensstemmelse med foreningens bogføring.

Vi har ved stikprøver gennemgået foreliggende bilag samt afstemt likvide beholdninger med opgørelser fra de respektive pengeinstitutter.

Vi anser det aflagte regnskab for at være i overensstemmelse med vedtægternes krav til regnskabsaf-læggelse.

Århus, den 19. juni 1991.

Tove Glud Rasmussen
registreret revisor

Viborg, den 21. juni 1991.

Ingvar Musaeus

<i>Note:</i>		1990	1989
1 <i>Kontingenter:</i>		Kr.	Kr.
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver	15.400	15.400	15.400
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger	15.400	15.400	15.400
Dansk kulturhistorisk Museumsforening	15.400	15.400	15.400
Medlemskontingent 67 stk. (1989: 59 stk.)	16.750	14.750	
	62.950	60.950	
2 <i>Tilskud:</i>			
Kulturministeriet	200.000	200.000	
Overført til 22 amtssamfund	÷ 130.000	÷ 130.000	
Yderligere overførsel (vedr. 1988 – netto)	0	÷ 15.000	
	70.000	55.000	
3 <i>Fortid og Nutid:</i>			
<i>Indtægter:</i>			
Abonnements- og løssalg	153.323	171.295	
Indlæg i Fortid og Nutid	1.100	0	
Tilskud: Forskningsrådet	20.000	20.000	
Tilskud: Kulturministeriet	20.000	25.000	
Afskrivning restancer 1990 vedr. 1989	÷ 8.515	÷ 4.697	
	185.908	211.598	
<i>Udgifter:</i>			
Trykning	161.145	166.496	
Forsendelse	34.442	49.469	
Honorarer	0	9.000	
Administration m.v.	9.059	11.643	
	204.646	236.608	
Fortid og Nutid (underskud)	÷ 18.738	÷ 25.010	

<i>Note:</i>		1990	1989
		Kr.	Kr.
4	<i>Historie og lokalsamfund:</i>		
	Indtægter:		
	Salg	53.821	
	Udgifter:		
	Trykning	80.393	
	Forsendelse	5.665	
	Andre udgifter	954	2.900
		<hr/>	<hr/>
		87.012	2.900
	Historie og lokalsamfund (underskud)	÷ 33.192	÷ 2.900
	Dansk Historisk Fællesforening har i årene 1986–89 afholdt udgifter på kr. 20.271 vedr. Historie og lokalsamfund.		
5	<i>Bogsalg:</i>		
	Indtægter:		
	Salg	10.557	15.955
	Copydan	1.188	950
		<hr/>	<hr/>
		11.745	16.905
	Udgifter:		
	Honorarer	3.260	3.851
	Forsendelse	1.711	2.716
	Administration	3.187	6.585
		<hr/>	<hr/>
		8.158	13.152
	Bogsalg i alt (overskud)	<hr/>	<hr/>
		3.587	3.753
6	<i>Omkostninger:</i>		
	Årsmøde	42.435	23.238
	Møder og rejser	41.757	16.441
	Honorarer	2.250	14.000
	Kurser	0	4.600
	Arbejdsmarkedsbidrag	÷ 3.015	1.838
	Administrationsudgifter	17.088	12.070
	Andre udgifter (i 1990 incl. konverteret kasserervederlag kr. 6.750)	8.733	2.101
		<hr/>	<hr/>
		109.248	74.288
7	<i>Siden Saxo:</i>		
	På et styrelsesmøde den 21.8.1990 er det besluttet, at Siden Saxo med virkning fra 1.1.1990 skal overgå til Rigsarkivet som eneudgiver. Ved afregningen af det økonomiske mellemværende er der opstået et uafregnet beløb kr. 35.796. Dette er indtægtslørt som ekstraordinær post i resultatopgørelsen.		
8	<i>Dansk kulturhistorisk Opslagsværk – under udgivelse – opsummeret:</i>		
	Indtægter:		
	Salg	870	870
	Tilskud	316.820	246.820
	Renter	1.489	1.410
		<hr/>	<hr/>
	Indtægter i alt	319.179	249.100
	Udgifter:		
	Lønninger	229.810	229.810
	Forsendelse	19.407	18.556
	Administration	276	276
	Trykning a/c	125.000	0
		<hr/>	<hr/>
	Udgifter i alt	374.493	248.642
	Opsummeret resultat	÷ 55.314	458

		31.12.90	31.12.89
	Der foreligger således:	Kr.	Kr.
	Checkkonto (ophævet i 1990)	0	2.860
	Ikke indløst tilskud fra Kulturministeriet	70.000	
	Mellemregning med DHF	÷ 125.314	÷ 2.402
		<hr/>	<hr/>
		÷ 55.314	458
9	<i>Dansk kulturhistorisk Opslagsværk – garantikapital</i>		
	Hensat i 1990	250.000	0
10	<i>Hensættelser (1989)</i>		
	Investeringer		32.110
	Reserver		29.851
	Fortid og Nutid		34.022
	Siden Saxo		42.719
	Informationsvirksomhed		30.000
	Hensættelser i alt – overført kapitalkonto i 1990		<hr/>
			168.702
11	<i>Formue</i>		
	Saldo primo	61.505	71.482
	Årets resultat	37.198	31.613
	Overført hensættelser (1989)	168.702	÷ 41.589
	DHF-fond til særlige formål ophævet:		
	Formue primo	112.157	
	Renter til ophævelse	9.967	
	Hensat til Dansk kulturhistorisk Opslagsværk	÷ 250.000	
		<hr/>	<hr/>
		139.529	61.505

Regnskaber for de til Dansk Historisk Fællesforening knyttede fonde

<i>Dansk Historisk Fællesfond</i>	1990	1989
Indtægter og udgifter:	Kr.	Kr.
Renter af bankindestående	4.314	839
Obligationsrenter	3.600	3.600
Depotgebyr	÷ 102	÷ 53
Overskud	7.812	4.386
Beholdning pr. 31.12.1990 og 1989:		
Forenede Kreditforeninger 12% 2013 nom.....	29.000	30.000
Kursværdi 102,55/104,75	29.740	31.425
Bankindestående	42.754	33.942
Beholdning i alt	72.494	65.367
Formue:		
Primo	65.367	62.451
Overskud	7.812	4.386
Kursreg. for udtrukne obligationer	÷ 47	
Kursreg. for obligationer i behold.	÷ 638	÷ 1.470
Formue ultimo	72.494	65.367

<i>DHF og SLF's Støttefond af 1984</i>		
Formue primo	43.777	42.629
SLF's andel udbetalt	÷ 25.000	0
Renter	5.142	1.148
Formue ultimo = bankindestående	23.919	43.777

Med udbetaling af kr. 25.000 til Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger tilhører fondens formue alene Dansk Historisk Fællesforening.

København, den 24. juni 1991.

Grethe Ilsoe
formand

Finn Andersen
kasserer

Foranstående regnskaber for de til Dansk Historisk Fællesforening knyttede fonde har vi revideret. Vi har afstemt beholdningerne med foreliggende bank- og værdipapiropgørelser. Fundatser for fondene er ikke forevist os.

Århus, den 19. juni 1991.

Tove Glud Rasmussen
registreret revisor

Viborg, den 21. juni 1991

Ingvar Musaeus

Indhold 1991

Artikler

Mogens Bencard: Den første guldhornsfejde.	159	Christian Christiansen: Syv år blandt krigsfanger (Arne Gammelgaard). . .	145
Helle Blomquist: For det almene vel. Det danske sundhedsvæsen 1870–1890	223	W. L. Christiansen: Mit brogede politiske liv (Henrik Lundbak)	57
Peter Fransen: De fynske købstæders kamp om opland i perioden 1865–1920. Odense kontra de fynske søkøbstæder.	71	Torben Holck Colding: Miniature- og Emaillemaleri i Danmark 1606–1850 (Karin Kryger)	259
Ditte Bentzon Goldschmidt: Grønlandernes selvstændiggørelse. Grønlandsk autonomi eller dansk herredømme?	97	Dansk Toldhistorie bd. I–V (Poul Holm).	257
Harry Hauc, Johs. Nørregaard Frandsen og Knud Holck Andersen: Den lokale samtidshistorie.	31	Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475–1500 (Niels M. Saxtorph)	215
Agnete Goth Paaschburg: Hun duede ikke? Slægtshistorie – en lille bid af virkeligheden	21	Ole Degn: Fra den stråttækte til amtets største skole (Holger Dyrbye)	142
Jørgen Dieckmann Rasmussen: De lokalhistoriske årbøger 1989. En oversigt	116	Duborg-skole-elever i krigens år (Henrik Lundbak)	57
Jørgen Dieckmann Rasmussen: De lokalhistoriske årbøger 1989. En oversigt	116	Jens Engberg: Bliktude. Blik- og rørarbejderforbundet 1890–1990 (Jacob Jensen)	254
Jørgen Dieckmann Rasmussen: De lokalhistoriske årbøger 1990. En oversigt	197	Folketællingen 1787, for Sæby købstad m.fl. (Karl-Erik Frandsen)	216
Anna Thestrup: Kvinder i offentlige institutioner.	175	Forbrug og produktion af industrivarer af Carl-Axel Nielsson og Hans Kryger Larsen (Poul Strømstad).	53
Hanne Willert: 3-generationsfamilier på landet i 1800-tallet. Om statisk og dynamisk familieanalyse	1	Karl-Erik Frandsen: Tårnby landsby – historie og bygningsregistrant (Hanne Christensen)	54
		Kirsten Geertsen: Dannet ung pige søges (Lise Skjøt-Petersen)	147
		Henry Hansen: Politikens Havekoloni »Valhøj« (Poul Sverrild)	144
		Har fællesskolen spillet fallit? Pigernes skole. Redigeret af Adda Hilden og Anne Mette Kruse (Ingrid Markusen)	50
		Hikuin 1–17 (Michael Andersen).	137
		Hitlerflüchtlinge im Norden: Asyl und Politisches Exil 1933–45 (Arne Gammelgaard).	217
		Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads (Karin Kryger)	139
		L. E. Fauerholdt Jensen: Mark sølv – mark penninge – mark korn. Mønt, mål og vægt i Danmark 1000–1340 (Gert Posselt)	52
Anmeldelser			
Jacob Aal Hofman (Bang): Odense Amt beskrevet 1843 (Poul Thestrup)	217		
Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringer. Sønderjyske Levnedsløb nr. 27 (Jørgen Thomsen)	263		

Kommunal opgaveløsning 1842–1970 (Hans Worsøe)	55	Ole Ventegodt: Redere, rejser og regn- skaber. Et par flensborgske part-re- deriregnskaber 1783–1812 (Jørgen Mikkelsen)	57
Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn af Lisbeth Nielsen og Poul Porskær Poulsen (Henning Ring- gaard Lauridsen)	141	Günter Weitling: Die Heimdeutschen (Nils Vollertsen)	220
Københavnsegnen og lokalarkiverne (Henning Ringgaard Lauridsen)	148	Eiler Worsøe: Mols bjerge (Erland Porsmose)	215
Anne Lykke: Vildfarende børn (Nynne Helge)	59		
Lærerstand på Langeland af Tage Heu- necke og Jens Mollerup (Søren Eh- lers)	56	Udstillingsanmeldelser	
Preben Mellbye-Hansen: De danske kronjuveler (Mette Thelle)	143	Vesthimmerlands Museum, Aars. Old- tidsudstillingen (Ole Schou Vester- bæk)	211
Aage Mensing-Kristensen: Johannes Mejers kort over Sorøegnen (Karl- Erik Frandsen)	139	Limfjordsmuseet, Løgstør. Den perma- nente udstilling (Ole Schou Vester- bæk)	212
Per Grau Møller: Fra landsby til so- veby. Landbebyggelsen og dens øko- nomiske og kulturlandskabelige for- udsætninger på Fyn 1770–1965 (Karl-Erik Frandsen)	58		
Anders Vægter Nielsen: Husmændene – landbosamfundets tabere? (Peter Korsgaard)	141	Debat	
Bertel Petersen: Som jeg husker det (Karl-Erik Frandsen)	145	Knud Prange: En ny Trap?	47
Esther Petersen: Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899–1949 (Birte Broch)	256		
Ellen Poulsen: Jens Juul (Karin Kry- ger)	259	Kommentar	
John Poulsen: Nordbanen. Med tog til Nordsjælland gennem 125 år (Steen Ousager)	262	Inge Skovgaard Petersen: Tværfaglige vikingetidsstudier. Tyve år efter	130
Poul Rasmussen: Studier i Århus Stifts ældste egnshistorie (Ole Degn)	216		
Reerslev Kirkebog 1736–1856. Ved Bent Thstrup og Oscar Udsholt (Margit Mogensén)	254	Dansk Historisk Fællesforening	
Peder Hansen Resen: Atlas Danicus (Karl-Erik Frandsen)	138	Dansk Historisk Fællesforenings repræ- sentantskabsmøde i Vigsø 1990	61
Stednavne i Københavns Amt. Smø- rum herred, nordlige del (Karl-Erik Frandsen)	220	Regnskab 1989	155
Maliaraq Vebæk: Navarenaaq og an- dre. Grønlandske kvinders historie (Ditte Bentzon Goldschmidt)	219	Dansk Historisk Fællesforenings repræ- sentantskabsmøde i Svendborg 1991	264
		DHF's ekstraordinære repræsentant- skabsmøde i Slagelse 1991	272
		Nye vedtægter	273
		Protokollat	275
		Regnskab 1990	276
		Jørgen Dieckmann Rasmussen: Hvor går lokalhistorien hen? Udviklingen set fra lokalarkivverdenen	67
		DHF under fornyelse:	
		Grethe Ilsøe: Rapport fra et kommis- sorieår	149
		Kildeadgang og arkivlov. Referat af et møde på Christiansborg 31. januar 1991	151

Indhold

<i>Helle Blomquist</i> : For det Almene Vel Sundhed, lovgivning og forvaltningsret. Det danske sundhedsvæsen 1870–90.	223	Torben Holck Colding: Miniature- og Emaillermaleri i Danmark 1606–1850 og Ellen Poulsen: Jens Juel (Karin Kryger)	259
Anmeldelser		John Poulsen: Nordbanen. Med tog til Nordsjælland gennem 125 år (Steen Ousager)	262
Reerslev Kirkebog 1736–1856. Ved Bent Thestrup og Oscar Udsholt (Margit Mogensen)	254	Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringer. Sønderjyske Levnedsløb nr. 27 (Jørgen Thomsen)	263
Jens Engberg: Bliktude, Blik- og rørarbejderforbundet 1890–1990 (Jacob B. Jensen)	254	Dansk Historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Svendborg	264
Esther Petersen: Over grænser – om danske sygeplejerskers arbejde og studier i udlandet 1899–1949 (Birte Broch)	256	Ekstraordinært repræsentantskabsmøde i Slagelse	272
Dansk Toldhistorie bd. I–IV (Poul Holm)	257	De nye vedtægter	273
		Protokollat	275
		Regnskab 1990	276

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesråd og er i 1991 redigeret af cand. phil., M. A. Julie Fryd Johansen, Peder Skramsgade 26, 1054 København K, tlf. 33 14 01 52.
Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 185.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og Kulturministeriet.